

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

IX

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

LIBERATION PATH

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine

Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

№ 9 (177), September, 1962, Vol. XV

Редагує Колегія

Редактор Літературного Відділу

Проф. д-р В. Державин

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація

237, Liverpool Road, London, N 1, Tel.: NORth 1828

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1962 РІК

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	2 ф. 15 ш.	1 ф. 8 ш.	15 ш.	5 ш.
Австрія..	100 ш.	55 ш.	30 ш.	10 ш.
Аргентина	250 пезів	130 пезів	75 пезів	25 пезів
Бельгія..	275 б. фр.	138 б. фр.	75 б. фр.	25 б. фр.
В.Британія	2 ф. 4 ш.	1 ф. 2 ш.	12 ш.	4 ш.
Канада..	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Німеччина	20 н. м.	10 н. м.	5 н. м.	1.75 н. м.
Парагвай..	240 гуар.	120 гуар.	60 гуар.	20 гуар.
США...	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Франція..	25 н. фр.	12.50 н. фр.	6.30 н. фр.	2.10 н. фр.
Швеція...	28 кор.	14 кор.	7.50 кор.	2.50 кор.

В інших країнах — у переліченні на валюту даної держави

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 9/103 (177)

ВЕРЕСЕНЬ, 1962

Річник IX (XV)

ЗМІСТ IX-ої КНИЖКИ

Зіновій Карбович: МІСЦЕ УКРАЇНИ У СВІТІ (Стаття друга)	827
Кн. І. Токаржевський-Карашевич: ХМЕЛЬНИЧЧИНА З ПОГЛЯДУ ПРАВА (Переяславський Трактат; продовження, 4)	833
Проф. Михайло Мушин: ДРАГОМАНОВ БЕЗ МАСКИ (продовж., 6)	844
М. Пелехатюк — Л. Биковський: З ДОСЛІДІВ НАД ІСТОРІЄЮ УКРАЇНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ У КОЛЬОРАДО (закінчення, 2)	850
С. В. Тобілевич: ТЕРНИСТИМ ШЛЯХОМ	859
Проф. Вадим Щербаківський: МЕМУАРИ (продовження, 5)	867
Д-р Микола Аркас: »ЗАПОРОЖЦІ« (Уривки з »РОДИННОЇ ХРОНІКИ«, продовження, 2)	877
Леонід Полтава: АКТОРИ (п'єса-поема для виконання двома акторами — у 8 ролях)	888

ПОЕЗІЇ:

П. Кізко: ГРОЗА — 849; СНЯТЬСЯ СНИ ... — 913; НІ, НЕПРАВДА ... — 914. * Лариса Мурович: ГУЦУЛ — 866. * Р. Володимир: МАЗЕПА ПІСЛЯ ПОЛТАВИ (уривок з поеми) — 912. * Ольга Лубська: МІСТЕРІЯ З МІСЯЦЕМ; РОЗМОВА З ТОПОЛЕЮ — 913.

З ТВОРЧОСТИ УЯРМЛЕНИХ

Микола Вінграновський: ПОШУКИ ЗА СПРАВЖНІМ МИСТЕЦТВОМ	915
Павло Цибульський: СТРУНИ (оповідання)	922

Поезії: Ліна Костенко: ЧУМАЦЬКИЙ ВІЗ — 925; ВСЕ БІЛЬШЕ НА ЗЕМЛІ ПОЕТІВ ... — 926. * Віталій Котович: РИБ'ЯЧЕ ЩАСТЯ — 927. * Олесь Доріченко: СЛУХАЮЧИ КАРУЗО ... — 927. * Віктор Могильний — ЗУБИ; СТЕП — 928.

З нових видань:

Леонід Полтава: КОЛИ ГОВОРЯТЬ ЗЕМЛЯ І СЕРЦЕ	929
В. Литвин: 15-ТИЛІТНІЙ ЮВІЛЕЙ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ«	931
— Пожертви	932

Передрук: дозволений за поданням джерела.

ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«
ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

...“Library & Book Supply”
1, Barvon St.,
Glenroy 9., Victoria.

Mr. W. Lytwyn
2 Scrivener St.
O'Connor, A.C.T.
Canberra.

АВСТРІЯ:

M. Petruszczak
Watzmannstr. B 4/Z. 2,
Salzburg-Aigen.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj,
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal,
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

W. Makar,
140, Bathurst Str.,
Toronto, 2 B, Ont.,

НІМЕЧЧИНА:

“Shlach Peremohy”,
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych,
Casilla de Correo, 70
Encarnation.

США:

H. Cebrij,
303 E. 8th. St.
New York 9, N. Y.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
2451 W. Rice Str.,
Chicago 22, Illinois.

Дітройт і околиця:

M. Fedyshyn,
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

ФРАНЦІЯ:

C.F.T.G.—Sect. Ukrainienne,
26, Rue de Montholon,
Paris 9 e.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 4 шіл. (анг.) або 80 пен.

Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!

СПОВІНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТИТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ!

Зіновій КАРБОВИЧ

МІСЦЕ УКРАЇНИ У СВІТІ

(СТАТТЯ ДРУГА)

ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ

Основна проблема, яка тривожить сьогодні світ — це загроза атомової війни. Вона відсуває в тінь усі інші, не менш важливі справи, якими живе велика частина людства. Ця загроза атомової війни має вирішальний вплив на сучасну політику західних великодержав. Але поруч цієї, безумовно складної, проблеми є ще й низка інших, не менш важливих для цілого людства питань, які витискають свою печать на його обличчі більше, ніж у будь-котрій іншій дотеперішній епосі світової історії. Не зважаючи на те, їх обминається, начеб вони й не існували.

А тим часом саме проблема поневолених народів у московській, і взагалі в комуністичній, сфері панування є *ключовою* у сьогоднішній світовій політиці. Про це не говориться, але ж на ділі навколо неї обертається сучасна світова політика. Бож, напр., чи справа Берліну або Східної Німеччини, чи справа Ляосу або китайського суходолу, що поневолений імпортованою з Московщини комуністичною системою, — не є складовими частинами великого комплексу уявлених московською імперією націй, які утворюють *окрему, третю, вирішальну силу*, що визначає обличчя сучасного світу? В тому комплексі знаходиться й Україна, справу якої промовчується, не зважаючи на те, що Україна найважливіша країна з погляду людського бойового потенціалу, геополітичного положення та ідейного центру в боротьбі проти московської тиранії. Отже справа України належить саме до категорії основних питань світової політики.

В сьогоднішньому світі є низка різного типу тенденцій для розв'язки складних питань, які стоять перед людством. Але загально ще панує політичний хаос, панує криза ідей вільного світу, точніше — духовна криза людини, бо величні ідеї є і сьогодні. Хоч кажуть, що вони, начебто, вже »пережитки«, »застарілі«, проте ж вони вічні й не »відумирають« ніколи, тільки західньо-європейським народам бракує сильної віри в них. Сила європейських ідей завжди виявлялась у їх наступі, у вірі в їх перевагу над іншими, в бойовій готовості, у войовничому дусі конкістадорів, у незламній волі їх носіїв. Тепер Західня Європа стала літеплюю, перестала горіти цими ідеями. Політика, а тим більше зовнішня політика, перетворилась більше на мистецтво, ніж на науку.

Сьогодні, більш ніж коли, треба людей, які вміють схопити суть головних справ, дати основні напрямні розвитку світу, центральні ідеї, які визначають світово-історичний процес. Треба великих державних мужів,

політиків, історіософів, які можуть орієнтуватися в тому, що діється навколо них. Треба людей з великим даром розгадувати і, передусім, вміти бачити те, що наростає у світі; людей із здоровим інстинктом та генієм передбачування.

Багато причин склалося на те, що сьогоdnішній світ опинився в такому стані. За минуле півтисячоліття відбулось менше далекоюсяжних, революційних подій, ніж за останнє п'ятдесятиріччя, якщо брати до уваги, що впродовж такого короткого часу відбулося стільки революційних перемін у світі, багатих на наслідки. Відкриття Америки і перша, єдина свого роду, європейська світова революція, що характеризують минуле півтисячоліття історії, зумовили великі зміни у світі.

Завдяки войовничому духові Європи, її конкістадори відкривали нові країни, народи і континенти. Завдяки тому зустрічалися різні культури, релігії, ідеї, способи життя, соціальні концепції. Європейський мандрівник і войовник вступав на нові землі, відкривав нові народи, запізнавав їх з європейською культурою. Було й надужиття, не бракувало й грабунків та жорстокости до тубільців, проте основний зміст цих завоювань був зовсім інший. Він був творчий; людська винахідливість, прагнення знайти щось нове — гнали неспокійний дух Європи в незнане. Він ніс і розповсюджував свою творчість і віру, свою культуру, а не тільки колоніальне панування і визиск. Не був це московський дух руїни і знищення, ані дух zdeгенерованих в Європі німецьких юберменшів...

Зміни, які сталися в останньому п'ятдесятилітті, перевернули багато кумирів минулого, але на їх місці поставлено нових ідолів, ще більш жорстоких і кровожадних. Сталося це тому, що Європа не була вірна своїм ідеалам і залишила свою інтегральну східню частину на поталу дикій московській Євразії; обтята, вона мусіла, раніше чи пізніше, зійти на дальший плян та втратити свою політичну позицію у світі.

На початку XVIII-го стол. Західня Європа не розуміла й не підтримала Карла XII-го і Мазепи, і своєю байдужістю спричинилась до поразки під Полтавою, що стала поразкою не тільки Швеції і України, а й цілої Європи, та відкрила дикій Московщині шлях у вільний світ. У XX-му стол. Західня Європа не підтримала Української держави та держав інших визволених з московського ярма націй (1917-1920 роки), наслідком чого виникла і зміцніла нова червона московська імперія, що сьогодні загрожує цілому світові. Тодішні державні мужі західнього світу не збагнули історичного процесу — *відродження націй*, і сьогодні армії московських варварів домінують не тільки у Східній Європі, а навіть у її центрі та в Азії.

Божевільний Гітлер, творець нації юберменшів, не мав найменшого поняття про те, куди йде розвиток світу і намагався завернути колесо історії назад. На жаль, і Черчил, і недолугий Рузвелт, ідейний союзник Сталіна, не зрозуміли ні розвитку подій, ні історичної години, що вибила, не розуміли того, що на фон історії, на місце імперії, виходять національні держави. Тому не тільки помилкою, а й злочином — з погляду інтересів культури, свободи й справедливости, — було їх братання з московським гангістером проти гітлерівського злочинця.

Зрештою, історичний процес уже з перших років цього століття показував, куди ведуть його головні лінії. Японці виграли війну проти московської царської імперії завдяки внутрішній революції в тій же імперії. Союзники переможної Антанти, москалі, програли війну через національно-визвольні війни-революції всередині московської імперії. У висліді першої світової війни три імперії розвалилися: німецька-кайзерівська, австро-угорська і турецька...

Отже було видно генеральні лінії розвитку, що позначувались у світі — назрівали нові сили. Проте західні держави й тоді поставили на фальшиву карту — творили нові карлуваті «імперії», заражуючи вмираючим імперіалізмом сербів, створивши Югославію (до речі, не серби, а французи створили її), поляків, яким віддали на поталу мільйони українців, білорусів, литовців, німців; та чехів, віддавши їм словаків і українців. Отже, вже тоді західні держави зраджували Європу, сприяючи та помагаючи одним європейським народам поневолювати інші європейські народи. Таким чином *арбітром* в Європі виявилась нова антиєвропейська сила — московська імперія. Чехи, серби, польські ендеки орієнтувалися на Москву, щоб з її допомогою втримати свої карлуваті «імперії». Європейські державні мужи не розуміли того, що московська імперія в європейській розгрі вийде переможцем, бо найбільша ненависть буває між розсвареними найближчими сусідами. Для Пуанкаре і Клемансо Україна не існувала як проблема. Ні один з них не міг глянути далі, як сягав Версаль, ані відслонити рубець невідомого майбутнього. Захід чинив щось неймовірно безглузде — підтримував червону московську імперію, підтримував чорносотенців Денікіна, Врангеля, Колчака, Керенського, робив усе, аби тільки не були відновлені незалежні держави: Україна, Кавказ, Туркестан та інші. Сам у свою некористь зупинив найдоцільніший для нього процес розвитку, який на десятиріччя, з вини Заходу, припинився на Сході. Не було, принаймні, одної великої людини, яка бачила б п'ятдесят років наперед...

Наслідком другої світової війни було те, що з фону історії зійшли всі ще існуючі й, як здавалося, непереможні імперії світу, передусім британська, французька, голландська, бельгійська. А найважливіша подія — це зникнення саме британської, найбільшої досі імперії світу усіх часів. Наглед зникнення цієї сили дезорієнтувало світ. Щось захиталося у світовій дійсності. Вже немає на морях найсильнішої флотії, немає потуги, яка стримувала кожен іншу в її намаганнях запанувати над світом. На фон історії вийшли нові сили, до яких світ ще не привик, ще не розгадав їх порядкуючих здібностей. Індія з її «неутралізмом» та політичним хамелеонством, як і інші подібні члени Коммонвелту, не займають твердої, певної позиції в політичній розгрі сил світу. Унезалежнення від європейських центрів африканського і азійського континентів, утворення там низки незалежних держав, що вчора ще були колоніями, провал Німеччини і її ролі в Європі та окупація москалями одної третини її території, — вплинули вирішально на зміну дотеперішнього укладу світових сил.

На світову арену вийшла найбільша і єдина тепер московська імперія, що захоплює певні території після відходу з них європейських імперій та

намагається загарбати весь світ, включно з материками вчорашніх європейських потуг-імперій.

З іншого боку, також як наслідок світових воєн, зокрема останньої, появилася нова, найбільша потуга сучасного світу, нова позаєвропейська сила — США, для якої погляд на азійські справи однаково важливий, як і на європейські. Московська імперія, як друга сила після США в технічно-матеріальному сенсі, не тільки позаєвропейська, а й антиєвропейська потуга. Хоч США також позаєвропейська потуга, проте все ж таки є захисником ідеї свободи й незалежності, згідно зі своєю політичною ідеологією, і саме це споріднює їх з Європою. Московська імперія, завдяки наслідкам фальшивої політики Заходу, зокрема США, вже захопила великі простори й середньої Європи.

Так на фоні сучасної історії світу змагаються, передусім, дві сили, дві потуги — США і т. зв. СССР. Зовнішню велич останньої зменшує її внутрішня слабкість. Ахіллесовою п'ятою московської імперії, її найбільш слабким і смертельно вразливим місцем, є уярмлені нею нації та протиприродна система комунізму. На жаль, Захід цього не бачить. А це ж колос на глиняних ногах.

Отже на місце британської імперії, а одночасно й на місце інших вмерлих імперій та тогочасного світового укладу сил, насувається нова сила — світова імперіяльна варварська московська потуга, що в усі країни світу, а зокрема в країни кольорових народів, імпортує свої комуністичні ідеї. З другого боку, поширюється американська потуга, постають нові держави, які займають своє місце на боці одної чи другої сили, або плывуть у фарватері т. зв. неутралізму, себто — ведуть політику, корисну Москві.

В Африці колоній уже нема, але є колонії в Європі. І навіть, напр., найбільш політична нація світу, Англія, яка ще вчора була носієм найбільшої імперії світу, яка від 900 років не знала чужого наїзду на її материк, сьогодні загрожена, бо й перед нею небезпека стати колонією найбільш варварської нації світу — нації московської.

І ніколи ще в історії людства не було між народами стільки свідомих і несвідомих агентів, які б зраджували свій народ, служили б його потенціальному наїзникові, як це чинять сьогодні компартії та їх попутники. І ніколи ще загрожено, але вільні нації-держави не нехтували так своїми природними союзниками, цілими націями, що уярмлені спільним для всіх ворогом, як сьогодні. підриваючи тим і спроможність власної оборони.

Все це наслідки хаосу ідей, що панує на Заході, дезорієнтації щодо напрямних розвитку світу, наслідки відсутності віри у свої правди. Чи можна було колись подумати, щоб, напр., Англія допустила до себе ідеї французької революції чи ідеї нацистські, як ідеї ворога, і поставила їх нарівні з ідеями англійського способу життя, як це діється тепер в університетах Великої Британії з ідеями комуністичними?

Китайська червона потуга, озброєна московськими ідеями, що стала поважною небезпекою для вільного світу, також вносить чималий переполох, але політики Заходу не роблять протизаходів в ідейній і політичній

площинах, забуваючи, що ідеї свободи сильніші, ніж терор комуністичної машини.

Коли взяти до уваги великі революційні зміни у війсьній техніці — ядерну зброю, що загрожує всезнищенням, а далі — прискорений ріст цивілізаційних і технічних досягнень при упадку моральних вартостей, то тривога за майбутнє справді зростає. Зростання релігійної байдужості у вільному світі, як свідчать про це факти, напр., у США, де зі шкіл прогнано релігію, остою моралі людини й нації, ще більше хаотизує життя і перетворює нарід на аморфну масу, без ідейної керми і вітрил. Немає вітру, щоб давав напрям кораблеві, який не знає, куди плисти.

Але одночасно, за таких революційних змін у війсьній техніці, на диво всім технократам, зростає значення озброєного народу, повстансько-партизанських з'єднань, повстанської стратегії. Проти ядерної зброї стоїть найсильніша зброя — національні ідеї, повстанська стратегія і тактика, що, врешті, бодай словами, признає і президент США. І так концепція УПА, після 20-ти років, стає порятунком для людства і в обличчі загрози з боку ядерного знищення.

Тим часом діє далі стратегічна концепція московського загарбництва — комбінація агресивних війн із внутрішньо-громадянськими, периферійними війнами, як послідовне намагання опанувати світ тактикою «саламі», себто — крок за кроком, використовуючи опортунізм Заходу, який думає, що не варта, мовляв, «за таку дрібницю ризикувати війною»... А це означає: зрезигнувати з оборони В'єтнаму, Ляосу, Кореї, а в Берліні збудувати, тимчасово, мур... Відсутність здорового політичного глузду на Заході в боротьбі, що розгортається у світових розмірах, та хитре спрямування Москвою його уваги на периферійні континенти, хоч і важливі, але саме вони відвертають його увагу від необхідності атакувати центр зла, — все це тягне Захід на другорядні фронти. А тим часом, не зважаючи на те, що Африка справді важливий стратегічний континент, вирішальний бій з ворогом усього людства, московською імперією, відбудеться не в Африці, а на полях України, на землях поневолених Москвою народів.

Доки Захід не зрозуміє, що в підземеллі московської імперії народжується новий світ, який треба підтримати всіма засобами, доти йтиме назустріч своїй загибелі. Доки Захід не уявить собі нового, творчого ладу національних незалежних держав на руїнах московської імперії, не привикне до цього нового революційного порядку світу, який мусить прийти, хоче він цього чи не хоче, доти він не позбудеться тривоги за майбутнє. Боротьба за здійснення ідей волі й справедливості, за перемогу Божої правди, ніколи не приносить руїни й упадку. І саме на ті сили, що в підземеллі московської імперії, що формуються і зростають, повинен орієнтуватися західний світ, як на запоруку перемоги правди над злом. З підпілля України пробивається світло відродження народів у зміслі ідей національної, християнської і людської свободи.

Найпевнішим заборолом проти будь-якої, червоної чи червоно-жовтої, існуючої небезпеки ніколи не була, не є і не може бути орієнтація на сили

зла, на тюрму народів і людей, а тільки орієнтація на вільні нації і на вільних людей, на тих, що прагнуть волі, обороняють її, і радше згинуть, ніж зрадять свої ідеали. Кожний розумний і моральний полководець і політик боронитиме твердині радше вільними людьми, ніж в'язнями.

Отже ключовою позицією перемоги Заходу в боротьбі з московськими загарбниками є уярмлені, але неупокорені нації, люди, що безперервно борються проти вселюдського зла, центром якого є московська імперія. Захід мусить, скорше чи пізніше, зрозуміти це. Він мусить розпаленим залізом випалювати зі своїх рядів зраду, яка набула право масового громадянства. Поза законом мусять бути поставлені всі компартії у вільному світі, як партії зради, а одночасно мусить бути заборонене й проповідування ідей зради з катедр Альма матер.

Вільні люди шукають розв'язки великих проблем історичного буття в протиприродних фантомах, а від здійснення цих фантомів сподіваються раю на землі... Тим часом земля була, є і буде *планетою боротьби й праці, сліз і страждань, поту й крові, самопожертви і героїки, вічного змагання до ідеалу*... На грані епох і світів і нас зобов'язують ті самі правди, так як навчила нас Христова віра дві тисячі років тому. І за ті самі правди треба боротися й далі, маючи свідомість того, що вищого ідеалу над самопожертву для «друзів своїх» не знайдемо.

На всілякі сумніви, на зневіру, що знаменує епоху на грані, на страх перед знищенням світу ядерною зброєю, маємо лише одну відповідь: предметом знищення не може бути *той, хто* — не зважаючи на всі перипетії і лиха цього світу — *бореться за Божу правду на землі, за справедливість і волю; бореться проти неволі, кривди, зла, безбожництва; бореться за власну Батьківщину, яку мудрець назвав «думкою самого Бога»*. Коли ж волею Божого Провидіння вирішено, що ця планета має бути знищена, то краще згинуть в боротьбі за правду, ніж капітулювати перед злом.

В нашому житті й боротьбі маємо ясні дороговкази. Образ світу, що його висуває Україна — це здійснення ідей незалежності націй, справедливості і волі людини, яка (воля) обмежується лише справедливістю, що є вищою ніж свобода ідеєю. Безстрашними є тільки ті, що мають великі ідеї і вірять у них, як в абсолютну правду.

В хаосі ідей і концепцій — історична лінія України проста і ясна. Хоч безмірно багато чинників склалося на теперішню світову дійсність упродовж такого короткого часу, проте ж великі семафори і генеральні лінії розвитку людства вже чітко викристалізуються. Треба сподіватися, що волелюбний світ, серед болів і трудів, віднайде правильний шлях, шлях, на який ступила Україна вже півстоліття тому і маршує ним до *перемоги Божої правди й справедливості*.

Кн. І. ТОКАРЖЕВСЬКИЙ-КАРАШЕВИЧ

ХМЕЛЬНИЧЧИНА З ПОГЛЯДУ ПРАВА

(ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ТРАКТАТ)

(Продовження, 4)

Гетьман Богдан Хмельницький помер 27 липня 1657 року. Пробував він установити дідиність гетьманства у своєму роді, добивався перед смертю від Ради вибору гетьманом свого сина Юрія, а царя прохав, щоб вибір затвердив. Згадував він про це і в переписці з Карлом X-им Густавом, шведським королем. Та спроба ця не вдалася, не вдавалася вона ні одному гетьманові, бо дух козацько-шляхетського устрою ґрунтувався передусім на виборі верховного вождя й правителя.

Хоч гетьманство українське, коли стало виявом незалежності, не було республіканським у модерному нашому розумінні, проте в його виборності була непорушна традиція. Поняття гідності, права і функції українського гетьмана склалися з поняття виборного вождя війська, для війни — староримського імператора, виборного монарха, як це було у священній Римській імперії, або в Польщі, фактичного диктаторіяльного голови уряду, як це аж у XIX-му столітті оформив Наполеон Бонапарт, імператор французької республіки. Тому не могла вдатися спроба Богдана Хмельницького здійснити його династичні мрії.

Вибір Юрія Хмельницького гетьманом показався недейсним, і хоч дехто з істориків робить з Івана Виговського лише «регента», проте фактично він був гетьманом від 1657 до 1659 року. За цей час він встиг виявити себе зручним військовим командиром, бо розбив під Конотопом значно сильніші московські війська, і дипломатом, бо оформив в Гадяцькій умові з Польщею становище України в рамках Річпосполитої. Як війною з Московщиною, так і цим юридичним актом він повністю *перекреслював* Переяславський трактат з часів його попередника, який пов'язував Україну з Московщиною.

На жаль, не перекреслив він існування московфільства, яке встигло розпаношитися і, не зважаючи на свою кволість, виявлялось у різних інтригах. Силу свою черпало московфільство виключно з московського джерела, з тої системи «п'ятої колонії», яку Московщина тоді вперше творить і ступнево пускає в рух, а на протязі віків доводить її до перфекції. Це матиме глибокий вплив на державний устрій і на громадські стосунки в Україні, особливо на Лівобережжі, що згодом стає «гетьманщиною», протиставляючись Правобережжю, що залишається в рамках Річпосполитої, і запорозьким «вольностям», фактично далі незалежним.

Поділ України між Московщиною і Польщею, Андрусівський договір 1667 року між ними, це логічна, пряма, фатальна консеквенція Переяслав-

ського трактату, наслідок, правда, тяжких обставин, але також і непрости-мих помилок Хмельницького.

Спроба Виговського вийти з того зачарованого кола, в якому опинилася українська керівна еліта завдяки Переяславському трактатові, не вдалася тому, що «протектори» України, що вигравали один проти одного, з обох боків затіснили перстень і рішучо прямували до своєї мети. Особливо Московщина своєю впертістю й зажерливістю перемагала всі спротиви й добивалася успіхів.

Переяславську умову уклала Москва тоді, коли побачила, що Хмельницький із військом опинився в дуже тяжкому становищі. Уклала вона її не в ім'я спільних, з Україною, інтересів, а для того, щоб мати можливість дерти із слабшого союзника хоч би й останню шкуру.

Інтерпретація Переяславського трактату в Москві була іншою, ніж у Чигирині, тому і відношення до зобов'язань було інакше.

Завдяки недоладній формі трактату, Московщина ламає його, коли тільки може, і зовсім не знеохочується і далі уважати, що трактат той — «вічний».

Коли «зімненник» Виговський, «писар войскової», відважився перекреслити Переяславський трактат, що вже був кілька разів зірваний москалями, і набити москалів під Конотопом, то був це великий удар по фактичному пануванню москалів в Україні. Проте це не перешкоджає їм, з допомогою своїх прихильників, поборювати всі національні внутрішні сили в Україні, що боролися проти москалів, і скріплювати «переяславську легенду».

Формально зле укладений, юридично різно інтерпретований, від перших днів фальшований Московщиною, порушуваний і недотримуваний, врешті нехтований і козацькими гетьманами та тими козацькими діячами, що були його творцями, — Переяславський трактат став легендарним статутом гетьманщини, підставою її конституції, *каменем на ший українського народу*. Михайло Грушевський («Хмельницький і Хмельниччина», стор. 42) каже: «Взагалі у формальних справах козацька старшина звичайно уступала досить легко; крім обставин, що вимагали цих уступок, тут можна побачити і вплив політичного виховання в порядках Польської корони. Виріши в державі без ексекутивности влади, де закон і суд не мали сили, особливо «яко на Україні», козацька старшина привикла легковажити собі правну сторону, вважаючи лише на практичні відносини з державою цілком іншого типу, з сильною ексекутивною, з дріб'язковим педантизмом і формалізмом бюрократичної машини. Результати вийшли, розуміється, дуже нещасні».

Результати ці, певною мірою, бачив уже й сам Хмельницький, бачили і його правні дорадники, які допустилися, разом із ним, великої переяславської помилки. Деякі наслідки її кинулись їм у вічі негайно. Поглибилися вони в 1657 році, коли почали заколот із вибором нового гетьмана після смерті Богдана.

Перший вибір Юрія Хмельницького гетьманом на т. зв. Чигиринському сеймі — це інтерлюдія, спрямована лише на висловлення пошани і вдячності старому, знеможеному вождеві. Може вона бути лише підтверджен-

ням історичного закону, що династії творять тільки люди дійсно визначні, які своєю діяльністю щось дають своїй батьківщині та вміють накинати свою владу.

Коли проф. С. Наріжний каже, що Іван Виговський був лише «регентом», то був він «регентом» лише дуже коротко, від квітневого вибору Юрія, радше від смерті Богдана, до 23-го серпня, коли на Раді в Чигирині Юрій Хмельницький відмовився від булави.

Івана Ливосерда Виговського обрано гетьманом тричі — в Чигирині 25 серпня 1657 року, в Корсуні 6-25 жовтня і, врешті, в Переяславі 25 січня 1658 року на Раді, яку скликав царський боярин Богдан Хитрово, сподіваючись, що йому вдасться скинути Виговського з гетьманства. Цими трьома Радами і підтвердженням обрання Виговського гетьманом, українські політики, поперше, скріплювали традиційність виборності вождя, подруге, виявили вільність цього вибору, незалежного від царських сугестій та інтриг, підтвердили прийняту виразно орієнтацію на Захід, бо тим часом був укладений договір із шведським королем Карлом X-им Густавом (6-го жовтня 1658 року), а також велися переговори з Польщею, на підставі переговорів ще за життя Хмельницького. Одночасно і турецько-український трактат був відновлений, до чого вжито Військо Запорозьке, як посередників. Взагалі, до ролі цього останнього (Війська Запорозького) Виговський ставився з повною традиційною повагою, признаючи йому особливий і узаконнений вплив на внутрішні та зовнішні справи Української держави.

Ставши гетьманом, Виговський писав до кошового на Січ: «Без волі і консенту Вп. Панів цале утвеждатися на гетьманським уряді не хочу... Войско Низове Запорозьке єсть корень і утвеждєніє чести і слави войскам городовим, так і власть їхняво ізбранії і поставленії гетьмана нехай первенствует».

Тому і приєднання деяких, суто низових елементів до опозиції проти Виговського, треба приписувати не якомусь супердемократизмові Запорозького Низу, а виключно московським інтригам та створенню серед низовиків москвофільської групи. Сірко — ця напівлегендарна і цілком специфічна постать степовика, не відомо навіть, чи українець з походження, — не очолював якоїсь одностайної і консеквентної опозиції проти Виговського, старшини й того шляхетського середовища, до якого вони належали, а радше очолював опортуністичний рух, який прямував до територіального поширення «Низових вольностей», з допомогою москалів, які намагалися зменшити гетьманську владу і підпорядкувати її царським воєводам.

Виговський, ясно, бажанням московських політиків не відповідав тому, що від першого дня свого гетьманування намагався надати московсько-українським стосункам тривалі форми, вкласти їх в юридичні рамки. Судити про це можемо в першу чергу з трьох проєктів оформлення т. зв. Переяславського трактату в 1657 і 1659 роках, коли, не зважаючи на цілковиту зміну політики у відношенні до Москви, переговори не переривалися.

Проф. А. Яковлів слушно зауважує, що «не умови договору (Переяславського) впливали на зміст цих відносин (між Україною і Московщиною), а

реальне життя і реальні сили обидвох держав» («Українсько-московські договори», стор. 53). І коли Виговський врешті вжив сили, щоб спинити московський наступ, то не думав він зовсім зірвати з Московщиною. В його уяві, а керівником української політики він був дев'ять років перед тим, московська номінальна протекція була потрібна для остаточного виборення Україні незалежного місця в рамках Річпосполитої. Як для Хмельницького, так і для нього це була дійсна, реальна форма самостійності і тої соборності, до якої вони обидва прямували, себто — повільного об'єднання цілої Руси, навіть з білоруськими землями. Це був досить зручний маневр, бо таким чином вони могли вигравати Корону проти Великого Князівства Литовського.

Москва це знала і, розуміється, не приймала тої ролі, яку їй приділяли обидва гетьмани, ролю опудала в польсько-литовських політичних коноплях. Вона хитро навіть поступалась у справах зовнішньої політики, до якої, з konieczności, Україна була примушена прив'язувати особливу вагу, але використовувала кожну нагоду, щоб втручатися у внутрішню політику України, з допомогою своїх воєводів-збирачів прибутків, та сіяти розбрат серед українського населення.

Постанови, схвалені на Раді в Чигирині, вибір Виговського гетьманом без попереднього «чолобиття» цареві, хоч у присутності його посла Кікіна, викликали невдоволення в Москві, бо підкреслювали незалежність України, але зовсім не заперечували того Переяславського трактату, що зв'язував Україну з Московщиною. «Полковник і стрілецький голова» Матвієв, що прибув в Україну, робив вигляд, наче б про вибір нового гетьмана він нічого не знає. Виговському він передав низку грамот, що стосувалися до внутрішніх справ України, міст, де мають бути — з одностороннього царського наказу — його воєводи з військом, не лише для захисту від Польщі, а й для стягання грошей. Було лише одне питання з зовнішньої політики — вимога, щоб Військо Запорозьке було посередником між московським царем і шведським королем.

Проф. А. Яковлів (там же, стор. 54) подає із заяви Матвієва такий уступ: «В царській грамоті стоїть, що Богдан Хмельницький, коли був ще живий, то писав із послом Тетерою до царя про те, щоб цар повідомив, з ким він бажає замиритися — з королем польським чи з королем шведським, і з ким бажає вести війну. Отже, цар тепер наказав, щоб Військо Запорозьке вислало до шведського короля посольство і схилило короля до миру з царем, а коли король не замиритися, то Військо Запорозьке піде на нього війною».

Уступ цей — це вияв московської лагідності у справах зовнішніх, щоб легше закріпити своїх воєвод у Чернігові, Переяславі, Ніжині, Корсуні, Білій Церкві та Прилуках, не говорячи вже про Київ, де воєвода вже й так був, щоб прилучення Пинщини і Бихівщини до України зробити прилученням до московського царства, щоб призвичаїти українську владу до необмеженого постачання запасів для царського війська.

З другого боку, однак, не зважаючи на свою нелогічність, уступ цей санкціонує закордонні зносини і право на них Війська Запорозького.

Проф. А. Яковлів називас ці московські пропозиції першим проектом «царських пунктів» договору з Виговським (там же, стор. 55), проекту, який є доказом, що в Москві, з одного боку, хотіли поширити московське втручання в українські справи, а з другого боку — розуміли, що це можна зробити лише дорогою «договору», а не одностороннім наказом.

Гетьман і Рада, скликана до Корсуня, відмовилися прийняти цей проект договору, і Виговський поспішив показати свою незалежність, складаючи, радше відновляючи, договори з Туреччиною і Швецією на тих самих засадах, що й раніше, коли він їх складав як генеральний писар. Значення цих договорів було в тому, що вони були одночасним визнанням української незалежності в 1658 році двома державами, що на них, як Московщина, так і Польща, мусіли оглядатися. Зрештою, в т. зв. Переяславських пунктах Туреччина була виразно названа, як одна з тих держав, з якими Україні не вільно мати стосунків.

Вибору Виговського гетьманом цар ще не був підтвердив, коли вислав в Україну «окольного» Хитрово, що сам скликав Раду до Переяслава, привізши з собою другий проект договору. Вибір Виговського гетьманом — на тій же раді був одностороннім підтвердженням, і московському послові довелося передати йому заздалегідь приготовлену царську грамоту і назвати його гетьманом.

Текст другого проекту договору був дуже подібний до першого, але виразно підкреслював, що в Москві, як договір з Хмельницьким, так і теперішній (теж Переяславський), уважали за двосторонню умову. По-перше, Хитрово вимагав «підтвердження договору 1654 року», значить, в Москві гадали, що він може бути скасований. По-друге, поставив низку вимог внутрішнього характеру, що мали обмежити або й знищити незалежність Української держави.

Крім вимог віддати Москві не лише московських збігців, а й чужинців, як от о. Данила Грекані де Олівеберга, платити всі відомі з попередніх часів державні податки до царської казни або віддати їх під контроль царських воевод, збільшити кількість цих останніх по містах, «где пристойно», віддати цареві Бихів і Чауси, — гетьманові наказувалося підписуватися: «підданий» царя, а не «вільний підданий».

З цього другого проекту і з ролі Хитрово виходить ціле, наочне, московське крутіство, бо одночасно з цими вимогами, серед яких повторялася й вимога посередництва між Московщиною і Швецією та брати участь у війні проти Польщі (з застереженням, щоб козаки не відважились іти на Білорусію), приготавлявся бунт Пушкаря.

Для Виговського стало ясно, що царському урядові залежало на тому, щоб Україна не виходила з постійної війни з Польщею, щоб були зірвані договори (6. 10. 1657 р.) із Швецією і Туреччиною і щоб, завдяки внутрішнім заколотам, він (царський уряд) міг відограти роль судді, верховного правительства, не говорячи вже про матеріальне визискування України, яке він плянував на майбутнє.

Виговський на пропозиції Хитрово відповів листом до царя, приймаючи всі вимоги з застереженням, що сам приїде до Москви — «якось ми поста-

новили вскорі пресвітльне Царського Величества оглядати очі, так о тих статях поговоримо» (Акти ЮЗР, т. IV, ч. 58).

Так само й посли Виговського в Москві згоджувалися на все, а тим часом приготувлялася радикальна зміна політики Війська Запорозького, яке вже переконалося, що все, що могла йому дати московська «протекція», вже отримане й використане, що вже надходить час, щоб здійснити те, що було справжньою метою, до якої прямував Богдан Хмельницький і його дорадник та наступник Іван Виговський.

Внутрішній заколот бунтарів — Пушкаря, його синів, Барабаша, Цюцюри, Сомка, Золотаренка, мав тяжкі наслідки, особливо, як слушно каже проф. А. Яковлів, був «великою деморалізацією народу». Не зважаючи на повну перемогу Виговського, цей заколот бунтарів скріпив московфілство на Лівобережжі, бо в московській «опіці» український народ почав вбачати самотність самотності спокою і більш-менш нормальних умов життя. Народні маси на Лівобережжі були надто близькими сусідами москалів і боялися, що боротьба поміж московфілами і гетьманом загостриться і стане перманентним явищем.

Виговський, однак, вирішив власне в цей момент перервати зв'язок з Москвою. Проф. А. Яковлів (там же, стор. 57) каже, що перемога коштувала Військо Запорозьке забагато жертв, щоб можна було без кінця повторяти подібну боротьбу в майбутньому. А це з певною очевидністю сталося б, якщо б Виговський повернувся до співжиття з Москвою на запропонованих умовах. Тому восени 1658 року він уклав у Гадячі умову з делегатами Річпосполитої і швидко після того в маніфесті до європейських держав пояснив, чому він зриває з Москвою.

Це дало, однак, Московщині привід вислати третє царське посольство до Війська Запорозького з проектом третього договору, якого бояринові О. Трубецькому не вдалося вже вручити гетьманові. Цей проєкт має лише теоретичне значення, бо ніколи потім Москва не повертається до нього, але він, як каже проф. А. Яковлів є «справжнім оскаржуваним актом проти московського уряду та проти його політики щодо України».

В цьому проєкті Москва годиться на все. Робить далекойдучі поступки, годиться на всі важливіші пункти Гадяцької умови, про яку, як видно, мала детальні інформації. Обіцяє вивести з України свої війська, забрати воєвод, особливо зненавидженого Шереметєва з Києва, згоджується, щоб уся влада залежала від гетьмана. Одне тільки бажання-вимогу висловлює: щоб хоч немінально «царська висока рука» могла над Україною залишитися, щоб не втратити України зовсім.

Тим часом 6-16 вересня 1658 року в Гадячі завершилися переговори, перервані смертю Хмельницького, які привели ще раз до порозуміння з Польщею. Не зважаючи на війни, на всі протекції, коаліції і союзи, Хмельницький і при кінці свого життя не зривав зв'язків з Яном Казимиром, польським королем, з варшавськими міністрами і сенаторами. Після Переяславського договору, як ми вже згадували, ті стосунки не переривалися; напередодні смерті Хмельницького в Чигирині і в Білій Церкві був представник короля польського — Станіслав Казимир Беневський, колишній

товариш Виговського й Тетері з луцької судової канцелярії, «спеціаліст» від українських справ, що був тісно пов'язаний з могутньою польською політичною партією, протегованою королевою Марією Людвікою, а на чолі якої був Юрій Любомирський, маршалок і гетьман польний коронний.

Беневський, як це видно з документів, правда, дуже обмежених, які стосуються до його першої подорожі на гетьманський двір, уклав з гетьманом і генеральним писарем проєкт, який названо Білоцерківською умовою. Точний текст цієї умови невідомий, але про дух її можна судити з цікавого документу, про який згадує В. Герасимчук (Зап. НТШ, т. 89, стор. 50). На його думку, мемурандум, що знаходиться в Кракові в музеї кн. Чарториських (Codex 2446) укладений сучасником, «двірським політиком», під виразною інспірацією маршалка великого коронного (себто міністра внутрішніх справ) Юрія Любомирського. Автор гаряче намовляє поляків помиритися і порозумітися з Військом Запорозьким, додаючи, що й козаки бачать «добре, що ані наша свобода не може обійтися без їх свободи, ані їх — без нашої». А далі каже: «... Треба з ними вже раз *bona fide* (сумлінно) повестися. Коли згода не сталася дотепер, то таки в тім не їх вина, а наша, бо ми їх трактували не як людей. І за це покарав нас Бог, показавши їх (невинність?) *impunitatim* в очах наших і чужих. Бог показав, що вони такі люди, як і інші, і показав нашу гордість, за яку, гадаю, ми покутуємо більше, ніж вони, хоч вони *Serviliter*, не застерігаючи собі навіть якою-небудь клявзулею свободи, піддалися чужій державі».

Боротьбу проти козаччини автор називає боротьбою «*pro dominatione impotentis*», і додає: «тільки треба щиро й одверто їм признатися, що ані ми без них, ані вони без нас неспроможні встоятися цілими».

Врешті свою пораду формулює він категоричним способом, кажучи: «Справді треба їх нарешті визнати нацією, а не вважати за партію. Даймо вже спокій зі штучним способом використання інтриг і не розвиваймо їх. Нехай укладеться з ними така унія, як литовська, нехай один нарід над іншим не має ніяких прерогатив, бо тільки через унормовані законом відносини тримається держава, а через вивищування народу над народом викликається заколот. Треба, нарешті, задовільнити їх прагнення».

До цього можемо ще додати, що один із членів комісії, висланої для укладення угоди з Військом Запорозьким, Голінський, у своїх записках каже, що Польща робила «великі уступки» — «дозволено все те, чого хотів Богдан Хмельницький».

Отже три приїзди польських представників, Стан. Казимира Беневського і Христофора Третятковича, в першій половині 1657 року, лист Хмельницького до короля із запевненням, що він із Беневським уважно дискутує всі питання, можуть підтверджувати слушність зауважень В. Герасимчука («Зап. НТШ», т. 89, стор. 59): «Так, отже, ніхто інший, як той самий Хмельницький, що за життя умів так основно розірвати вузли України з Польщею і чіпався найрізномордніших плянів для її знищення, умер саме серед приготувань до злуки з Польщею».

Ці приготування Хмельницького продовжував Виговський і його союз із Швецією та Туреччиною був передусім гваранційним, як проти Польщі,

так, без сумніву, і проти Московщини, а одночасно був радше пактом неагресії, ніж воєнним союзом.

Було б наївно думати, що такий зручний дипломат хотів при кінці 1657 і на початку 1658 років своїм союзом із Швецією гальванізувати воєнний стан, коли Швеція, побита вже кілька разів, шукала дороги до Оліви, щоб замиритися з Польщею. Бачив він також, що шведські комбінації розподілити Польщу на три самостійні частини (Королівство Краків-Мазовше, Князівство Познанське і Вел. Князівство Литовське) невдалися, що Москва причаїлася лише на хвилину, чекаючи вигідного моменту, щоб прилучити до себе Білорусію. Не міг Виговський не розуміти й того, що за такої ситуації про жодну самостійну Українську державу, яку він, на думку В. Герасимчука, «збирався на початку свого гетьманування будувати на руїні Польщі», — і мови не було.

27-го травня 1658 року гетьман пише Бєневському листа, підтверджуючи ним уповноваження, дані Павлові Тетері.

Не перешкоджало це, розуміється, Виговському приймати і московських послів, посилати і своїх до Москви, навіть таких визначних як Григорій Лесницький, Іван Богун Федорович або Петро Дорошенко. Він мусів рахуватися з московськими інтригами, завдяки яким зростало московфільство серед різних верств суспільства. Не лише «народні маси» і знаменита «чернь» піддавалися впливам московських агітаторів, а навіть частина старшини і духовенства були під виразним впливом таких вождів московфільської партії, як протопопи Білимович і Адамович. Навіть рідний батько гетьмана, Остап, у своєму Голіївському дворі радо приймав московських «гостей».

Але Виговський послідовно й уміло реалізував те, що було давно заплановане.

В нашій історичній літературі за творців Гадяцької умови вважають Бєневського, Немирича і Тетерю, себто, не зважаючи на намагання визволитися від цієї сугестії, — поляка і двох польських симпатиків, якщо не агентів.

»В українській історіографії Гадяцький трактат, а у зв'язку з тим і сам гетьман Виговський, знайшли дуже неоднакову оцінку«, — каже Дмитро Дорошенко (II, стор. 67). Які ж аргументи тих, що так суворо, безпощадно, критикують Гадяцьку умову? Завжди ці самі, оклепані аж до нудьги: »зрада царя«, »повернення шляхти« на Україну,гноблення панамипанароду і, розуміється, нехіль до сполучення з Польщею.

Отже, як бачимо, ні одної глибше обґрунтованої критики, а лише сентиментальні твердження і емоційні відрухи. Один з дослідників цієї епохи, автор окремої монографії про Гадяцьку унію («Зап. Укр. Науков. Т-ва», тт. VII і VIII, Київ, 1910-1911), іде аж так далеко, що »з погляду української демократичності« вважає Гадяцьку унію за »один із темніших пунктів у розвитку політичної думки на Україні«.

Проф. Дмитро Дорошенко каже, що »більша частина істориків нового часу ставиться до Гадяцької унії інакше«. Подає він думки лише трьох

істориків. І так, Орест Левицький гадав, що Гадяцького трактату не розуміла козаччина. навіть її старшина, а оцінивши її згодом — прийняли її за національну програму, як політичний ідеал. Василь Герасимчук уважає Гадяцький трактат за «величавий пам'ятник козаччини». Так само і Вячеслав Липинський уважає гетьмана Виговського за великого українського патріота, з ясною національною свідомістю, перейнятого любов'ю до свого народу, безкорисливого, позбавленого всякого егоїзму, освіченого державного мужа.

С. Наріжний висвітлює причини, що привели до вбивства Виговського поляками і прилучується до поглядів В. Герасимчука. Навіть безсумнівні «демократи», як Драгоманів, або наш великий історик В. Антонович — прихильно згадують Гадяцьку умову. Михайло Грушевський не погоджується із своїм учителем і ставиться до Гадяцької угоди негативно.

Польська історіографія глибше, властиво, не займається Гадяцькою угодою. Навіть такий, переважно безсторонній, історик як О. Яблонівський знаходить для цілого «Ideengangu» гетьмана Виговського і його найчільніших співробітників лише таке окреслення: «Шляхтич із походження, вибраний (гетьманом) лише старшиною, знехтувавши військовою радою..., почав Виговський нахилитися до Польщі... і, врешті, повернувшись відверто під зверхність Річпосполитої. Що до цього прямувала також численна українська шляхта (Ю. Немирич та інші), що була на боці козаків, нема жодного сумніву». А далі додає: «Договір, який — коли б міг бути здійснений у житті — запевнив би східній Європі і Слов'янщині цілком протилежне майбутнє, від того, яке їм дала дійсна доля» («Історія Руси», стор. 259-260).

Цих кілька слів показують, що Яблонівський оцінював велику вагу Гадяцької угоди, але не бажав вглиблюватися в її довголітню підготовку та заздалегідь підготовляє читача до якогось соромливого і несподіваного відступу польської сторони, з вини, розуміється, української.

Для іншого польського «спеціаліста» від українських справ, Ф. Равіті-Гавронського, причиною укладення Гадяцької угоди було лише те, що Виговський, «задершися з Москвою, був примушений шукати опертя на Польщі». В Гадячі «пертрактації тривали довго», а потім Павло Тетеря і Іван Ковалевський поїхали до Варшави, одержали принципіальну згоду короля і сенату; згодом вислано було знову Казимира Бенсвського, щоб змінити дещо і відбутися нові, доповнюючі, переговори, і лише тоді наступила ратифікація з польського боку.

Для Равіті-Гавронського «Гадяцька умова була розвиненням тих автономічних ідей, що проблискували в голові Хмельницького в дуже невиразному вигляді — відділення восвідств (українських) та козацького судівництва».

На його думку, Хмельницький розумів автономію дуже вузько, думаючи лише про козаччину, відокремлену на засаді привілеїв і своїх звичаєвих законів, а васальна залежність Волощини (від Туреччини) була немов ідеалом.

Про московську історіографію не приходиться і говорити. Гадяцьку умову або взагалі замовчується, як нездійснену спробу «ізмени і воровства» Виговського, або, як згадується, то так, що це було повернення в польську

неволю українського народу, якому московська «опіка» запевнювала «демократичну свободу». А врешті все це зводиться до «польської інтриги», «лукавства» Виговського, його «безперервної подвійної гри» (Осипов: «Богдан Хмельницький», стор. 413).

Думаю, що варто ще подати цитату зі вступу до розгляду Гадяцької угоди, підписаного ініціалами Л. Ч. (Яків Шульгин), п. з. «Україна після 1654 року» (Зап. НТШ, 29-30). Між іншим, у цьому вступі читаємо:

Виговський досить міцно стояв, дякуючи підмозі Польщі й татар (після укладення союзів із Швецією і Туреччиною, — Т. К.), і московський уряд через це все намагався прихилити його до себе, поступаючись йому в різних справах. Саме тоді, тоді як по Гадяцькій угоді Виговський думав завернути Україну до Річпосполитої та забезпечити Україні повну автономію, прийшлося Москві давати Виговському на приману такі обіцянки, як те, що найменше його воєводою в Києві, що не буде московської залоги в Києві, що всіх родичів Виговського вона нагородить і т. ін. Тільки ж Виговський не піддався цим приманам, а після того самі козаки його скинули та вибрали собі гетьманом Юрія Хмельницького.

Підготовляючи Гадяцький трактат, обидві сторони вже мали десятилітній досвід з низкою переговорів, як внутрішнього, так і міжнародного юридичного значення, з різними зовнішніми чи то «мирними», чи то погрозовими натисками. І видно, що обидвом сторонам залежало на тому, щоб вийти з тяжкої для них ситуації. Москва, хоч далеко була, хоч не була ще такою могутньою, як потім, все ж таки кидала свою тінь на табір під Гадячем, і саме позбутися цієї, проймаючої холодом, тіні намагалися обидві сторони під час переговорів.

Представниками Річпосполитої були — Казимир С. Бенєвський, Христофор Перетяткович і Голінський, а з боку Війська Запорозького участь у підготовчій стадії брали — Петро Ласко, полк. Іван Тарнавський (якого Липинський називає «Тарновським»), львівський міщанин Теодосій Томкович і, розуміється, вже згадані вище Тетеря, генеральний писар та полковник переяславський, і Ковалевський, генеральний осаул. Офіційально в підготовчій стадії представником гетьмана був Тетеря.

Однак дійсними творцями пунктів угоди, чи їх оформлення, були старі хмельничани — Самійло Зарудний-Богданович, Тиміш Носач, Іван Груша. Юрій Немирич, які перед тим брали жваву участь у попередніх переговорах і трактатах. В поданих гетьманськими послами пунктах вже видно більшу увагу до формальної сторони, але й тут далі тяжить на них спадщина тої засвоєної рутини. З одного боку супліка, петиція, прохання чолобитне, а з другого — декларація ласки, сеймова постанова і т. п.

Подано було проєкт з 22 пунктів і, як каже В. Герасимчук, було їх дві редакції, обидві підписані гетьманом, але в чому вони різняться між собою. До цього треба додати подані в тій самій статті В. Герасимчука (стор. 69) 9 пунктів, що підписані П. Тетерею, а які мають цілком внутрішній, подекуди атестатичний (?) і фіскальний характер.

Член польської делегації у Гадячі, Голінський, дорадник Беневського, пише (стор. 1049): »Пунктів подали козаки 22. Домагалися окремого князівства, а в ньому — воєвідств Волинського, Руського (Львівського), Подільського, Белзького з Корони. а з Великого Князівства Литовського — Пинська (себто частини воєвідства Мінська)«. Але, як подає В. Коховський (*«Annales Poloniae»*, II, стор. 316-317), польська сторона на це не погодилась і Тетеря поступився. Фактично, однак, Турів і Пинськ за Івана Виговського були під гетьманською вдалою, а також і Могилів на Дніпрі та Бихів, що їх лише згодом зайняли литовські війська.

При тій нагоді завжди наводиться промова Бсневського, яка дійсно є закінченням переговорів і можна з неї вивести багато здогадів та надій. Заслуговує вона на окреме розглянення у зв'язку з проєктами, інструкціями і контрпроєктами. Але офіційним актом, що включений у сеймові постанови, є текст договору, названий *«Komisya Hadiacka»*, вміщений у *«Volumina Legum»* (видання І. Огризни, Петерб., 1859, т. III, стор. 297-307).

Поданий переклад на московську мову (*«Акти ЮЗР, т. VII, стор. 252»*) неточний, з перекрученими іменами, прізвищами, назвами місцевостей, установ. Словом — типово московська робота. Інші, відомі нам переклади на московську й українську мови, якими користувалися українські історики, неповні й неточні. Цікаві деякі з тих неточностей і додатків (яких в офіційному тексті не знаходимо), бо вони кидають певне світло і, хоч з них видно, що посланий до Москви текст не був перекладом з офіційного трактату, прецизують деякі неясності. Так, напр., в офіційному тексті сказано, що гетьман Великого Князівства Руського має бути »першим у воєвідствах Київським, Брацлавським і Чернігівським сенатором«, а в поміщеному в актах московському перекладі сказано: »которее всегда будут воеводами киевскими«, як і був іменований Виговський. Чомусь згадано про Любомльське староство в цьому знаменитому перекладі, а в дійсному тексті згадки про нього нема, хоч воно було надане Виговському. Перекручено прізвище другого комісара Річпосполитої Л. К. Євлашевського і зроблено »Яблоновського«. Подано також, що »10 000 войска квартиного корунного« має бути під командою теперішнього гетьмана, а потім під командою гетьманів коронних. У дійсному тексті цього нема.

(Далі буде)

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ
ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Михайло МУХИН

ДРАГОМАНОВ БЕЗ МАСКИ

(Продовження, 6)

Прихильники великого автора *»Чудацьких думок про українську національну справу«* завжди, із зручністю молодого ведмеда, викручуються тим, що, мовляв, їх учитель не був засадничим ворогом української державности. Але ж він був написав навіть отаке: *»В принципі не тільки всяка нація чи плем'я має право на особну державу, а навіть усяке село. Єсть же й досі посеред Італії республіка Сан-Маріно. Схотіли дві частини Аппенцелю поділитись на окремі півкантиони і живуть собі так, то чому б не то Україні, а навіть Миргородові і Сорочинцям не бути окремими державами, щоб вони схотіли того і мали силу поставити на своєму«*¹.

До цього драгоманівського принципіального визнання України його вірний учень і знаний ворог українства Тучапський цілком раціонально додає таке зауваження: *»Не можна не спостерегти певної іронії в цьому принципіальному допущенні можливості для Миргороду і Сорочинців стати окремими державами. І справді, і для всієї України, а не то що для Миргороду й Сорочинців, Драгоманов не бачив ніякого ґрунту для державного сепаратизму«*².

Мав цілковиту рацію І. Франко, коли ще на самім порозі ХХ-го століття писав:

*»Головною характеристикою політичних поглядів Драгоманова в його київськiм періоді було переконання про конечність міститися українству — і політично і літературно — під одним дахом з російством. Українська література — популярна, для домашнього вжитку: все, що понад те, повинні українці, за прикладом Гоголя і Костомарова, писати по-російськи, наповнюючи здобутками свого духу спільну всеросійську скарбницю. Ці самі думки пробував Драгоманов, із властивою йому силою і категоричністю, ширити і в Галичині, та тут вони зустріли рішучий відпір, навіть з боку таких прихильних до Драгоманова людей, як Навроцький. Не багато змоdifікував він ті думки й тоді, коли російські порядки примусили його шукати захисту для вільного українського слова за границею. Правда, в *»Переднім слові«* до *»Громади«* він накреслив етнографічні межі української нації, а у своїх многоцінних фолкліорних працях раз-у-раз зводив річ на значення і становище українського народу, як самостійної нації, у розвитку духових зв'язків між Заходом і Сходом, між Півднем і Північчю. Але в його політичних писаннях українці завжди тільки південні росіяни і такими повинні бути й надалі. Він силкувався навіть міцніше зв'язати українців з росіянами боротьбою зі спільним ворогом — абсолютизмом, а у*

1) *»Листи на Наддніпрянську Україну«*, вид. *»Криниці«*, К. 1917, стор. 46-47.

2) *»Україна«*, 1926, кн. 2-3.

своїх програмових нарисах, особливо у «Вільній Спільці», дав зразок зовсім безнаціональної російської федерації, кладучи в основу той самий територіальний поділ, недостатність якого він ясно розумів іще в 1875 році. Проти думки про український сепаратизм не тільки про «*praeterito*», а й про «*futuro*», він не переставав протестувати до кінця життя. Одним словом, глибока й сильна віра в західно-європейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі обидва попередні, а й лише він один може дати їм поле до повного розвою. І, навпаки, не маючи в душі цього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійським морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру й апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичному полі, був головною трагедією в житті Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань, бож теоріями про басейни рік і про сфери економічних інтересів не загриєш людей до політичної діяльності»³.

Треба визнати слушність навіть М. Грушевському, який, пишучи про Драгоманова і його школу, обережно, ухиляючись назвати їх, висловився так:

»Деяким провідникам українського руху можна навіть зробити закид, що вони, може, занадто вже дражливі на всяку тінь якогонебудь націоналістичного посползновенія (наміру) і занадто картали, занадто загулюювали, застрашували громадянство жупелами націоналізму, шовінізму. Вони не вважали, що тим шовінізмом громадянство українське однаково грішило дуже мало, а ці вічні крики і настрашування ослабили й без того слабку національну свідомість, орієнтування у фактах і відносинах із становища інтересів української національності»⁴.

Справа (історично і психологічно) була в тім, що ідеї Драгоманова були найприємливішими й найкориснішими для тих декларативних українців, українців лише в теорії, які в практичному житті були натомість типовими «общеросами»; вони заповнювали петербурзькі й московські редакції часописів для дорослих, а навіть і для дітей, займали прекрасні посади в банках і міністерствах. Їм було дуже зручно, за рецептами Драгоманова, «висловлюватися» за реформу централізованої російської державности, цим вони ніяким чином не наражували ані себе, ані свої дитячі журнали на жодні більші неприємності з боку російської влади. А поза цим, уся ця знаменита драгоманівська програма касувала основну українську національну потребу — власну державність, викреслювала її з рамок української політики, чим давала можливість так солодко і мрійно (з книжечками Тургенєва в руках), з лінивою насолодою, гойдатися під московськими ялинами у вигіднім гамаку російської державности, яку нікому з них і в голову не приходило бодай внутрішньо відкидати, не приймати. О, навпаки,

3) Іван Франко: «Поза межами можливого», ЛНВ, 1901, жовтень, стор. 6-7.

4) М. Грушевський: «На теми дня», ЛНВ, 1907, IV, стор. 122.

це були цілком лояльні російські громадяни та добрі імперські патріоти, так само як і їхній духовний вождь.

А що тепер трохи зле, губернатори закривають «Просвіти», а міністри не дають згоди на українські школи, то це ж дурне, то це ж тимчасове, аджеж до влади неминуче має прийти російська демократія і тоді все буде ідеально полагоджено. Москалі ж — нарід «добрячий»; все лихо походить від «тимчасового» бюрократично-центрального уряду. Адже сам жєневський Мефістофель писав свого часу:

«Коли ж ми признаємо, як дійсно і є, що «обрусеніє» є ознака і наслідок не національного духу, а певної державно-адміністративної системи, тоді ми ставимось зразу на реальний ґрунт у боротьбі з тим обрусенієм: станемо боротись з тою системою, і при тому боротись безпремінно, маючи союзників, між якими будуть і самі великороси, бо система шкодить і їм, душить і їх. Ця система має ворогів в усій Росії і ті вороги природні наші союзники, з яких, впрочім, мусимо зробити вибір відповідно до плебейського стану нашої національності, пам'ятаючи, що, напр., аристократичні противники російського уряду самі стануть на його бік проти нас, або кликатимуть його проти нас, як тільки виступлять одні проти одних їх і наші класові інтереси... Ведімо ж укупі з усіма недержавними народами Росії спільну й енергійну критику теперішньої політично-адміністративної централізації і деспотизму Росії, і таку ж агітацію за систему противну — вільності і децентралізації. На цій дорозі ми знайдемо підмогу і серед самих великоросів...

Безпремінно в Росії прийдеться вести боротьбу проти державно-національного централізму, але ж та боротьба зовсім не безнадійна. Найвідповідніше буде, коли боротьбу ту, напр., ми, українці, будемо вести на ґрунті не національному, а державно-адміністративному, себто — виставляти на перший плян потребу автономії, місцевої і крайової, автономії громад, повітів, провінцій (губерній чи груп їх). Така програма буде мати за себе всіх розумних людей, якої б національності хто не був, а там, коли яка громада чи країна, користуючись своїм правом, впорядкує собі школи з яким викладом національним, то це буде її діло... На такому порядку, а зовсім не на поділі держави по етнографічній карті, держиться національна рівноправність у Швейцарії»⁵.

Взагалі — говорити про національний дух москалів — учить Драгоманов — ще передчасно; почекайте аж до хвилини, коли в них буде парлямент: «Винувати громаду росіян за систему обрусенія так, як можна обвинувачувати французів або німців за французацію або германізацію — тепер ще по крайній мірі передчасно, бо закони в Росії пишуться не парламентами, вибраними поголовним голосуванням, як у Франції та Германії. Пождімо, тоді й судитимемо»⁶.

⁵) М. Драгманов: «Чумацькі думки...», 1915, стор. 97-99.

⁶) Там же, стор. 52.

Варто зазначити, що Павлик, бідолашний, спантеличений, цей офіційний наступник великого пророка, вмів передбачувати те, чого стільки інших не бачило. Такі випадки з ним траплялися не лише багато років по смерті його великого вчителя, а й ще навіть за його життя. 1909 року Павлик питався:

«А що ж буде при запровадженні в Росії «конституційного ладу», коли російській Україні прийдеться мати діло з десятками мільйонів московсько-російських орд, — усіх партій, від чорносотенної, аж до соціально-демократичної, — мільйонів, зіяючих централізмом та ворожнечею до волі неофіційних націй, а особливо ж нашої, української... Та вони просто розтопчуть Україну так, що не можна буде й пізнати, де вона була. Одне спасіння: вирватися з царства нашої пропашости, відділити й відгородити українську землю від Росії якнайшвидше, за всяку ціну, поки ще час»⁷.

А ще перед тим він писав до Драгоманова:

«Оце в мене не раз зривавсь, щодо України, сепаратистичний дух, а тепер він тим паче розвивається. Гірко тепер Україні, та не солодке їй буде у зв'язку державним російським і при конституції, де її всякі сейми та деруни задавлять... А тим часом мені здається, що якби просто натиснути між народом на те, що, мовляв, попробуймо... самі робити у своїм краю новий, козацький лад, а то найперше економічний, — то мені здається, що скорше так здобув би в самім народі силу до самостійного життя. До політичної боротьби задля того, щоб у Росії були панські та багатирські сейми — українського народу певне не підійметься»⁸.

Але даремні були всі спроби Павлика бунтуватися проти драгоманівського москвофільського угодовства, породженої та виплеканої Драгомановим дрантивої звички рабськи орієнтуватись на мітичне переродження Росії, на демократію, яка дасть нарешті, без бою, Україні те і друге, і п'яте й десяте.

Коли перед першою світовою війною Д. Донцов виступив був із своєю сепаратистичною програмою, то всі наші вельмишановні й просто шановні публіцисти поспішили одноголосно осудити її і відкинути. Клясиною у своїй обеззброюючій наївності є відповідь В. Садовського, пізнішого українського міністра, що у 1913 році писав таке:

«Основний і найважливіший аргумент Донцова про неможливість для російського поступового громадянства зайняти сприяюче становище в українській справі і неможливість через це для української спільної з ними акції, є рішуче недоведений. А між тим, це твердження є рішуче для всієї аргументації; тільки доказавши, що становище українства в Росії при теперішньому і при можливому в будуччині відношенні громадських сил є безвиглядне, можна думати про сепаратистичну програму»⁹.

⁷) Павлик, з передмови до «Пропашого часу», Львів, 1909, стор. 7.

⁸) З листа Павлика до Драгоманова, кінець червня, 1885. «Переписка...», IV, стор. 393.

⁹) Валентин Садовський: «Спроба нової національної програми», «Дзвін», Київ, 1913, XII, стор. 501-502.

Обговорюючи одну передвоєнну статтю Донцова, Микола Порш, майбутній міністер війни в уряді Центральної Ради, писав:

»Другою з цього ряду, є стаття українського марксиста Д. Донцова «Русский либерализм и украинское движение»; стаття вельми цікава, хоч і дуже спірна. Закидаючи українському громадянству віру в прихильність російського лібералізму до української справи, шановний автор, після аналізу сучасного російського лібералізму та його неминучої еволюції, приходить до висновку, що майбутня ліберальна Росія змушена буде порозумітися з поляками та що результати цієї згоди не лишаться без значення для українців»¹⁰.

Було б непростимою помилкою гадати, що «твердолобі» існують лише в Англії. Там лише мають сміливість так їх звати. Існують «твердолобі» й деінде. Але там вони вже звуться «нашими видатними», «високоповажаними», «заслуженими» і т. п.

Треба сказати, що в 1917 році всі керуючі українські політичні кола, так само, як Порш в 1913 році, уважали доцільним і одиноко можливим сподіватися великих і щедрих благ від «сприяючого становища російського поступового громадянства в українській справі». І всі вони дуже старанно гасили пожежу української національної революції, яка в 1917 році, за іншого, а не драгоманівського проводу, могла привести на світ проти-московську Хмельниччину.

Знаний московський терорист Савінков у своїй сповіді мальовниче каже так:

»Я пам'ятаю і далекий Глезко. Російський корабель «Рюрик», матроса Авдієва, і я з ним обдумую, де він мене сховає, і буде царський огляд «Рюрика», і буде вибух. Вибуху не було тому, що був Азеф»¹¹.

Вибух у 1917 році не міг статися в Україні, бо... був, хоч не Азеф, а Драгоманов, власне його дух, його проповідь, і були його нащадки, без ліку й без міри, і вони опанували політичне українське життя, затруювали його й розкладали.

Незадовго перед своєю смертю Драгоманов пише москвофілові Яворському:

»Я, може, тисячі разів брався за голову й питав себе, чи не дурницю я думаю, кидаюсь провіряти свої думки і політикою, і історією, і етнографією — і все таки приходив до думки, що правда на моїм боці. Може, я помиляюсь, — ну, тоді пропало все життя моє задурно, — але все таки тут винна не «широкая натура», а дурний розум і помилка наукового рахунку, — так і запишіть»¹².

Ми так і записуємо! Але — лише при умові, що будемо вважати Драгоманова за українця: більшої дурниці, більш злочинного ідіотизму як усі його «Листи» й «Думки» — не можна собі уявити з погляду українських

¹⁰) ЛНВ, 1912, IX, стор. 397; рецен. на «Укр. Жизнь», 1912, ч. 4-6.

¹¹) «Исповедь Савинкова», Бер., 1924, стор. 108.

¹²) Лист до Юліяна Яворського, 13 вересня 1894 р. «Життя і Слово», Львів, 1896, т. V, стор. 387.

національних інтересів. Але коли ми вважатимемо Драгоманова, як І. Франко, — »gente Ukrainus, natione Russus«, тоді це далеко не дурниці! О, навпаки: тоді всі ці речі будуть геніяльними виробами законного спадкоємця Петра I-го, спадкоємця, що, заздалегідь прибравши вигідну професорську машкару, готує Україні нову Полтаву, вживаючи вже для цього не гармат і тортур, а підступного й хитрого пера, отруйних газів та вбивчих мікробів »Чудацьких Думок«!

Американський журналіст Лянґ (»Forward«), описуючи свій від'їзд з вимерлого українського села, подає такий образ:

»Над вимерлим селом спало листя з дерев. Осінній вітер віяв понад порожніми хатами. Ми розпрощалися з солдатом. Він подивився на свої два бохонці (хліба) під пахою, начеб хотів сказати: »От яку заплату я дістаю за стороження мертвого села«. І ми лишили його там, серед вимерлих хат, де падало мертве листя з дерев. Коли ми виїздили з мертвого села, знову переїздили попід вежу, на вершкуні якої було схрещених два прапори над образом Леніна«¹³.

Так, але над цим вимерлим селом, над образами Леніна незримо в'ється за вітром і знайома борідка Драгоманова, символічна борідка старого московського дяка з »Пріказа Іностранных Дел«, що сам на Україні творив справу відвічної московської політики.

¹³) »Діло«, 9 березня, 1934.

Петро КІЗКО

Г Р О З А

Симфонічна оркестра гримить
І танцюють листки тополіні.
Розгойдалася в небі блакить,
Розсміялась іскристо. Краплини
Дощові перламутром падають.
Всі гаї у сріблястім намисті.
Пісню грозяну хмари ведуть,
Мов весілля вгорі голосисте.
Симфонічна оркестра гримить
І танцюють листки тополіні.
Юна зелень співа, дріботить
У веселі грозові хвилини...

М. ПЕЛЕХАТЮК — Л. БИКОВСЬКИЙ

З ДОСЛІДІВ НАД ІСТОРІЄЮ УКРАЇНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ В КОЛЬОРАДО

(Закінчення)

Пан Шранк, водій нашого автобуса, мав мабуть, язик підвішений на добрих кулькових шарнірах. Він не міг заспокоїтися і постійно говорив, розважаючи своїх пасажирів. Тому ми й не помітили, як проїхали кілька великих мостів на Санд Крік і на цілому ряді проток до Сквірел Крік. У степу череди худоби й отари овець попасом, під доглядом своїх природних вожаків, посувалися до степових криниць, з яких невеличкі вітряки невинно, день і ніч, помпували для них воду. Власники цікавляться цією худобою лише двічі на рік — на весні, коли виганяють її у степ, і восени, коли заганяють її на годівлю до обори.

А ось і місто Калган. Бензинова, а разом і автобусова зупинка. Місточко невеличке, біля 400 мешканців, розміщене на околі 600 акрах, себто на площі величиною однієї ферми. Але тут є все, чим живе та що потребує околицьній фермер: два костьоли, три «кірхи», православна церква, яка міститься за містом, у самому центрі розположення хуторів, початкова і середня школи. У місточку та навколо нього всі себе взаємно знають. На празники сходяться разом, без різниці віку та віровизнання.

На моє запитання про п. Глена Коуртера, керівник автобусової станції лише злегка кивнув пальцем у бік «залізного склепу», через дорогу. Натомість п. Глен Коуртер уважно розпитав мене, що і як, та чи вмію говорити по-«їхньому», себто по-«русинськи», й повів мене кількадесят кроків уздовж бічної вулиці. Там ми зайшли до хати. П. Коуртер щось пояснив господарині, старшій дебелий добродійці. Потім попросив мене заговорити до неї по-«нашому» та спитав її, чи вона мене розуміє. Розуміє! Ясно! Колись, ще в Німеччині, я бачив на вулиці групу хлопців різних слов'янських національностей. Кожний з них говорив по-своєму і всі розуміли один одного. Я спробував те саме: говорив до неї по-словацьки, по-чеськи, по-польськи, по-українськи, а навіть по-московськи. На всі питання вона відповідала чітко й коротко. Вона сказала, що називається Сузанна Микита, що їй 84 роки і що до Калгану прибула разом з чоловіком у 1897 році, зі Собінова на Пряшівщині. Вони були такі бідні, що не мали за що купити ферму; від уряду дістали наділ у 160 акрів, т. зв. Homestaedt, на сплату та із звільненням від податків на протязі 5 літ. Її чоловік, Михайло Микита, помер у 1945 році, проживши 82 роки.

На столі лежали молитовник і окуляри. Я розпитував її про церкву в Калгані та показав при цьому брошуру, видану з нагоди 50-ліття «Русско-Сербської» православної церкви у Денвері, на передмісті Гльобвилл. Добро-

дідка Микита вхопила у мене книжку та, не вбираючи окулярів, почала голосно читати! В цей час увійшов до хати її старший син Михайло (Майк), який разом з нами старався встановити чергування настоятелів у калганській православній церкві. Потім добродійка Микита доручила синові різні подарунки для своїх внуків, а він запропонував мені відвезти мене до іншого фермера — Івана Пилипчука (тепер John Phillips), який, мовляв, краще знає й оповість мені історію калганських хуторів. На цьому ми й розпрощалися...

Але не встигли ми від'їхати від хати яких 150 кроків, як авто зупинилось, а п. Михайло якось автоматично підсунув руку під сидіння, дістав пару зубчастих колісцят, зісунувся непомітно з авта й подався до Gaddy Truck Service, щоб замінити їх на більш відповідні. Таке поладження справ у людей, що мешкають поза містом, є на порядку денному і тому п. Микиті довелось вступати по дорозі ще до Skeggs Bert. Farm Egpt. та до Farmers Union Marketing Co. Нарешті ми переїхали залізничний переїзд та скерувалися просто на північ, у саму гущу «Малого Карпаття». Своєю формою кольорадські ферми є простими квадратами, з боками на одну милю, себто — 640 акрів площі. На такій площі, біля 250 десятин, міститься досить просторий фермерський дім, біля нього гарний садок, що дуже нагадує наші українські садки, а як глянути вперед, то там, ген за деревами, на горбку, виблискують бані однієї, а там і другої православних церков.

Ферма Михайла Микити, величиною 600 акрів, розположена у віддалі біля 7 миль від міста, обладнана дуже гарно будинками й сільсько-господарськими машинами, а сам він користується пошаною у своїх односельчан, як добрий господар і громадський та церковний діяч.

На ферму Івана Пилипчука відвезла мене дружина М. Микити, добродійка Маргарита. Дорогою вона оповіла мені, що має троє дітей, всі хлопці. Всі вони працюють на фермі та вчаться у школах. Найстарший, 20-тилітній, ходить до «каледжу», а два молодші — до середньої («гай») і початкової («паблік») шкіл у Калгані. Вони не хочуть покидати ферми, а мріють запровадити уліпшену господарку. Тому старший, мабуть, лишиться учителем у середній школі в Калгані та буде тримати зв'язок з фермою. Ще не відомо, що буде з молодшими синами; мабуть, будуть шукати зарібкової праці, щоб підсилити господарку припливом засобів.

На фермі у Пилипчуків, що розположена у віддалі 8 миль від Калгану, зустріла нас лише добродійка Анна, дружина Івана Пилипчука, бо він саме від'їхав до Кольорадо Спрінгс у господарських справах. Тим часом обидві фермерки затрималися хвилину, щоб обмінятися новинами та враженнями від останнього парафіяльного празника. Після того А. Пилипчукова запросила мене до хати й чемно запропонувала підкріпитися добрим господарським підвечірком.

Під час підвечірку я розпитував гостинну господиню про історію їхнього особистого життя, про історію хуторян та хуторів в околицях Калгану та взагалі про історію австро-угорської еміграції до Америки. Вона радо

оповіла мені, як у 1905 році, на 17-тому році життя, виїхала з Нового Санчу, в Галичині, до Кольорадо і жила в одній гірській місцевості. Одначе не могла там витримати, через високе положення, й у 1907 році переїхала до Денверу. Тут вона працювала в господі поблизу гамарні (Smeltzing Co.) в Гльобвиллі й заізналася з Іваном Пилипчуком. В 1910 році одружилася з ним.

Добродій Іван Пилипчук походить зі села Доброчин, Сокальського повіту, в Галичині. Звідтіля емігрував у 1902 році до Канади, а у 1904 переїхав до США, до стейту Небраска, де працював на іригаційних роботах. До Денверу прибув він у 1908 році й працював в гамарні в Гльобвиллі. Тут, як вже було сказано, заізнався зі сучасною своєю дружиною, Анною.

До 1914 року всі свої заробітки вони відсилали до рідного Доброчина, в Галичині, де купували землю під хутір і зорганізували порядну господарку. Отже, всі вони мріяли повернутися додому. Але в 1914 році розпочалася перша світова війна, тому залишили мрію про повернення, а за побудоване в Доброчині господарство одержали, як сплату, 200 доларів.

Тоді покинули вони Денвер та перейшли на ферму Товермей (Tawermay), в Кольорадо, де працювали до 1926 року. Справи йшли там кепсько, тож у 1926 році покинули ферму в Товермей і купили 600 акрів чистого степу під Калганом, у Кольорадо. Після закупу степу залишилося їм тільки 100 доларів, але вони мали вже фермерський досвід і чотирьох синів та три дочки. Тож було над чим подумати!

Під час нашої балачки двох хлопців повернулись зі школи в Калгані. Були-то внуки Пилипчуків від їхнього старшого сина Івана (42 роки): 15-тилітній Майк та 13-тилітній Дейвіс. Обидва жваві, міцні, охочі до роботи. Їхній батько працює і живе в Кольорадо Спрінгс. З фарми вони доїздять до місточка шкільним автобусом, на віддалі 8 миль. Вони запевняють, що в Калгані краще вчитись, ніж у Кольорадо Спрінгс, бо тут менше мекіканців. Їхній наймолодший, десятилітній, брат Едвард, воліє перебувати з батьками в місті.

Хлопці поспішали наїстися, щоб відвідати свого 38-літнього вуйка Миколу, що разом з їх найстаршим, 17-тилітнім, братом Томою косили овес за горою. Це четверте й останнє поле вівса до кошення у цьому році. Тож сьогодні мають скінчити косовицю, щоб завтра розпочати молотьбу.

Після 4-ох років недороду, 1958-ий рік був, власне, врожайним і настрій Анни Пилипчукової значно змінився на краще. Вона охоче показувала розкидані по степу стіжки сіна, вимолоченої вівсянки та іншої пашні, ділянки ще нескошеної кукурудзи та з завзятістю повторювала: »Хвалити Бога, всього є подостатком!«. Не забула й похвалитися власним садком — вишеньками, сливочками, — показала й буйні соняшники та різну городину, яку, на жаль, треба добре поливати...

Іван Пилипчук має 76 років, а його дружина Анна — 70. Він, мабуть, найстарший серед хуторян. Дорівнює йому віком лише голова братчиків при церкві, Андрій Маник, що має 76 літ. До останнього часу обоє Пилипчуки активні як у хатньому господарстві, так і в полі. Але офіційно одну свою ферму віддали »за половину« своєму третьому, 38-літньому, синові

Миколі, який ще не одружений. Іншу свою ферму, що лежить побіч першої, вони відписали найстаршому, 42-літньому, синові Іванові, бо він має велику родину — п'ятеро дітей. Добродій Іван Пилипчук, молодший, стало працює в магістраті в Кольорадо Спрінгс, у відділі водотягів, а на ферму він призначив свого старшого сина, вищезгаданого 17-тилітнього Тома. Таким чином Тома, разом зі своїм вуйком Миколою, спільно господарюють на двох фермах, величиною майже 1000 акрів. Земля, здебільшого, піскувата, але від 1926 року дає добрі врожаї зернових, бобових й окопових, без будь-якого угноєння.

Аж ось і косарі повертаються з поля... Добродій Микола Пилипчук, кремезної будови, високого росту. Як бере в руку будь-яку машину, то начебто зливається з нею в одну цілість. Його небіж Тома, хлопець може ще й замолодий на відповідального фермера, але його розважність і поважне ставлення до кожної речі свідчать про те, що він здає собі справу зі становища, яке доручили йому батьки.

Зближався вечір. »Ми пішли монтувати на завтра моторові грабки для підношення до машини розкиданих по полі вівсяних снопів«, — сказали вони, виходячи з хати.

За ставком показалася молочна худоба, що верталася з пасовиська додому. Був це той самий рід худоби, що й призначений на м'ясо, лише м'ясну худобу не доять і вона перебуває в степу ціле літо, не повертаючись домів. Натомість молочна худоба повертається додому кожного вечора на вечірній удій, а рано, після ранішнього удою, її знову виганяють у степ. Великі кусні солі були розкидані по оборі, а навіть і за тином, у степу. Місцева худоба не має того расового вигляду, що європейська — голландська, або симентальська, але молоко дає подостатком, а сметанка з того молока, що ми діставали до кави, була досить смачна.

Третя категорія худоби — це корови, що стоять в оборі при своїх телятках, залишених на хов. Решта телят, і то більшість, призначена на м'ясо. Їх годують без корів, дають пиття, овес, а траву вони мають на пасовиську.

Корів доять Микола Пилипчук та його трое небожат. Швидко, справно, щоб ані одної краплі молока не залишилося, та ні одна крапля не впала на землю. На те вони й фермери-ковбої! Хлопці-доярі за роботу одержують гроші від проданої сметани.

Непомітно й сонце сіло за обрієм. Стало темніти. Вечеря на столі, й добродійка Анна скликає дітей на вечерю. Хліба вони не печуть, а купують у місті. Решта все зі свого господарства. Хлопці не люблять смажених курчат, воліють свинину, або готові вироби. Тут є й вівсяна каша, але ярини на столі замало.

Добродій Іван Пилипчук повернувся з міста. Йому 76 літ, але ви б не повірили, так бадьоро й свіжо виглядає цей дідуган! Сьогодні його болить коліно, а то звичайно він працює цілий день у полі. За вечерею всі діляться враженнями з цілого дня. З тої розмови самі собою випливають пляни щодо праці на завтрашній день. Завтра молотьба вівса!

Після вечері, добродій Іван Пилипчук розповідає мені про хутори, про товариські, громадські та церковні відносини в їхній околиці. Оповідати

історію хуторів — це досить тяжке завдання, бож тут розглядаються події в перспективі цілого життя, а в пам'яті все зосередилось і часто заступає одне одного й представляється не цілком ясно. Але добродій Іван Пилипчук мав особливий дар образно схопити в пам'яті все пережите та рівним, спокійним голосом, логічно й змістовно, оповісти подію за подією, як воно правдиво відбувалося в житті. Крім значної читаности, він мав також сильну пам'ять і про що говорив, у тому був певний, що воно так було в дійсності. Ів. Пилипчук на хуторі доперва лише з 1926 року, тож початки заселення українцями (русинами) цієї околиці знає й сам тільки з оповідань старших хуторян, що давно вже померли.

У 1926-му році, оповідав він, як тільки ми приїхали на цю ферму, мусіли негайно будувати хату, бо тут був лише чистий степ, а семеро дрібних дітей потребували даху над головою! У той час Ів. Пилипчук був молодий, здібний; знав теслярку й мулярку, хлопці помагали йому й робота кипіла від світанку до ночі. Власне. цю саму хату він і будував, але без підвалу та без кімнат на поверсі, що добудовані пізніше. Спочатку будували те, що було конче потрібне, бо, окрім хати, треба було поставити й обори, стайні, курники, хліви, криниці, клуні для машин та сільсько-господарського знаряддя. Бож запроваджувалося господарку, де все було потрібне відразу!..

Хата вже ззовні зробила на мене, каже інж. М. Пелехатюк, гарне враження — чистенька, висока, простора, з повним підвалом, з великими вікнами та двома світлицями: на піддашшю. Вона була обладнана новітнім електричним урядженням, з газом та вугіллям одночасно, з гарячою водою; була там і лазничка з повним туалетним урядженням. Дім складався з веранди, просторої кухні й ідальні разом, вітальні, двох спалень внизу й двох нагорі, лазнички з вигодами. А добродійка Анна, що сезонно скоротила свою працю у полі, присвятила свій час і увагу власне хатній роботі, впорядковуючи все з таким умінням й смаком, що справді приємно відпочити у такому затишку після тяжкої польової праці...

Не вірилося, що вистачить сили все побудувати, казав Ів. Пилипчук, але Бог обдарував його доброю дружиною, і коли він сам не міг здолати всіх труднощів, то вона завжди була біля нього та допомагала йому. Це була невтомна, тяжка й вперта, піонерська праця не одного, а двох поколінь, бож його діти разом із ним будували собі дах над головою, а окрім того мусіли помагати і в господарці та зранку бігли до школи. На жаль, лише одна дочка встигла скінчити «гай скул», а решта спішили до зарібкової праці, щоб підперти господарку припливом збоку. Кожний з довколишніх хуторян-сусідів перейшов у свій час подібну тяжку й вперту боротьбу за існування, щоб створити ферму та забезпечити майбутнє для себе і своїх нащадків...

Так оповідав добродій Ів. Пилипчук до пізньої ночі. На другий день вранці, ще до сходу сонця, коли я подивився крізь вікно у бік м. Реймаг (на схід), небо було ніжне та чисте, як свіжо вимите личко малої дитини...

Господарі ще не вставали, а я за їх прикладом теж заснув. Пізніше, коли я вийшов, добродійка Анна вже готувала снідання, а хлопці доїли корів. О восьмій год. приїздить шкільний автобус. До того часу вони мають

подоїти та вигнати на пасовисько корови й телята, принести сіно для худоби в оборі, нагодувати свині й кури та ще й поспідати...

Чи мали б вони стільки приємностей, живучи в батьків у місті?..

Ось вже й мене кличуть, бо час їхати в степ молотити. Один трактор підтягнув у поле молотілку; він же буде й поганяти її під час молочення. Другий трактор, з грабками, має підвозити снопи з поля до машини. Дві тягарівки готові відбирати зерно від машини.

У полі я уставляю машину; Тома її смарує. Микола вліз у середину машини й там щось порядкує. Щось забули вдома, вчора щось загубили від машини, треба знайти, а час минає. Сонце припікає без милосердя. Земля парує, повітря вібує і ніде ані сліду якоїсь тіні поблизу. Зір немає на чому спинитись бо все пливе й вібує у морі світла. Я вже не можу дивитися! Зрештою, усе готове. Тома грабками підвозить снопи до машини, Микола подає їх на конвайєр машини, а я пускаю трактор-двигун. Зерно сиплеться до тягарівки. Автоматична вага нотує бушлі...

О десятій годині перший транспорт вівса відходить до комори на фермі. Я від'їжджаю теж з ним, щоб мати нагоду продовжити бесіду з добродієм Ів. Пилипчуком.

З вдячністю і особливою приємністю слухав я оповідань добродія Пилипчука і про організацію фермерського життя у Калгані і про громадські та товариські взаємини, і про церковне життя...

Вдячний я йому і за вказівки про українське фермерське життя в сусідньому м. Реймаг. Добродій Пилипчук порадив мені довідатись про життя в «Малому Карпатті» ще й у інших місцевих мешканців, напр., у таких найбільш заслужених церковних діячів, як Осип Юрич, що приїхав сюди в 1904 році, та Іван Маник, що у 1892 році приїхав з Каліфорнії. Наприкінці нашої розмови добродій Пилипчук запитав мене, чи не зміг би я присилати йому українські часописи, на що я відповів повною згодою. »Так, підтвердив Пилипчук, хтів би я читати українські газети; вони ж мені зашкодити не можуть«.

Після полудня крапнув дощик. Молотільники теж приїхали додому. Але біля 4-ої год. випогодилося й ми всі, разом зі школярами, виїхали ще раз, щоб закінчити молотьбу вівса на цьому полі. Щойно пізно ввечері повернулися додому.

По вечері добродій Микола з небожатами поїхав до містечка Калган для полагодження трансакції за вимолочений овес. Я дуже жалував, що не міг взяти участі в цій подорожжі, але я збиравсь у дальшу подорож і тому залишився вдома.

Ранком небожата самі доїли корів та полагоджували усі господарські справи, а о год. 10-ій добродійка Анна й Тома, і я з ними, вибрались до Калгану. Прощаючись з добродієм Пилипчуком, ми по-приятельськи стиснули один одному руку. Я повний вдячності для нього за приємно проведений час, а добродій Пилипчук просив мене не забувати, писати та надсилати українські газети.

Якось інакше, сердечніше уявлялись мені сьогодні і сама поворотна дорога, що вела через хутори, і повні чару хutorські садки, і пожаті ши-

рокі лани, а церква — цей осередок збірного духового життя поколінь — набрала в моїх очах значення морального провідника розростаючого «Малого Карпаття».

А ось і Калган, у якому все є. Лише коли фермерська молодь хоче гарно побавитись, потанцювати, то всі з найближчих і найдальших околиць з'їжджаються до центру «Малого Карпаття», винаймають там церковну залю, що побудована недалеко церкви, через дорогу, і бавляться так, як то чеська молодь співає у відповідному моменті: «Не підемо домів спать, аж рано у шість!»...

Мої бажання були значно скромніші: якимось дістатися назад до м. Кольорадо Спрінґс. І ось, як на замовлення чарівника, за поворотом дороги з'явився автобус. Містер Шранк впізнав мене вже здалека; вітає, відбирає з рук валізу, пакує мене до автобуса. Там повно різнокольорових подорожніх, а позаду мене сидить якийсь кремезний, вусатий дядько, що густим басом усе щось гуде мені до вуха, як стурбований джміль. Нарешті довідуюсь, що він лепече до мене тому, що знає мене, бо бачив мене в понеділок, та й люди йому про мене говорили; він їде до повітового уряду в Кольорадо Спрінґс і може бути моїм супутником. Він знає, чого я приїздив до Калгану та шкода, що я не побував у Реймаг, бо тоді я міг би охопити оком цілу прикарпатську оселю.

Він знає, що ще задовго перед приїздом перших карпатських піонерів в цю околицю, в 1866-1868 роках, коли Кольорадо ще не було стейтом, а лише Кольорадо-територією, вже тоді усі степи Кольорадо були поміряні та попарцельовані на ферми по 640 акрів кожна, так ніби ферми були приготовлені для прийняття нових іммігрантів-хліборобів.

А коли перші прикарпатські піонери набули свої ферми біля м. Фондіс та зголосили до уряду, що вони стягнуть з Австро-Угорщини своїх земляків і хотіли б, щоб всі вони разом творили один осередок, уряд поставився до того бажання уважно й приділив для майбутніх піонерів частину землі на південь від м. Фондіс до м. Калгану.

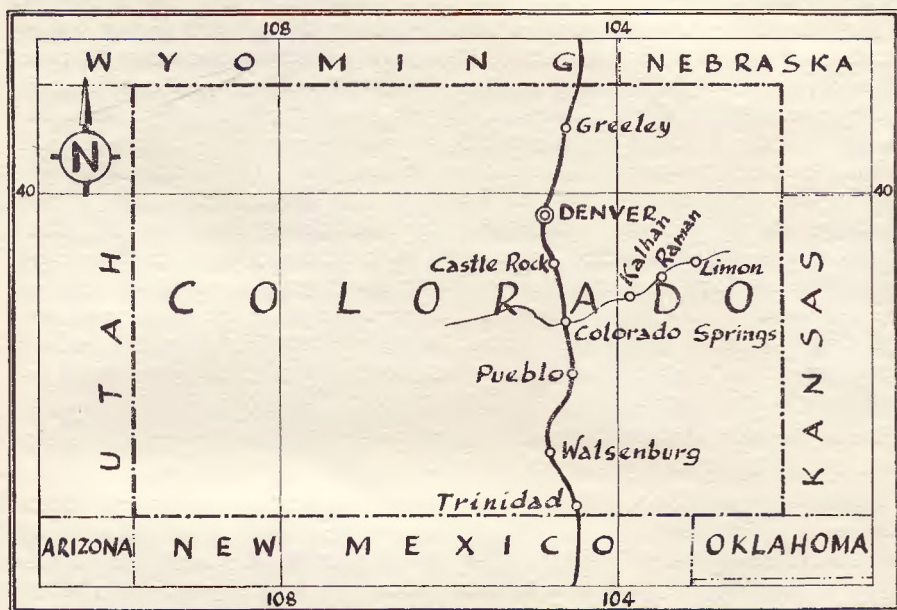
Не минуло й п'ять років, як перші піонери купили свої ферми, а нові люди почали приїздити з Підкарпаття, як уряд переконався, що карпатські хлібороби на калганських фермах — то люди з добрими моральними і хліборобськими кваліфікаціями. Щоб допомогти їм задержати у своєму осередку питомі їм якості, уряд відвів для них біля м. Реймаг ще одну ділянку землі, так що у цілості все це творить тепер біля 200 кв. миль площі. Таким способом уряд осягнув дві мети: загосподарив рілничо-пустопорожні степи і створив на майбутнє збірник робочих сил для довколишніх промислових підприємств.

Він говорив дуже виразно і я, маючи у записній книжці загальну мапку околиці між Фондіс-Калган-Реймаг, без великого труду накреслив на ній усі квадрати-ферми, усі польові дороги, а навіть і хто де замешкує...

У повітовому уряді в Кольорадо Спрінґс мене зустріли, згадує інж. М. Пелехатюк, радісно і прихильно. Розпитували, як мені повелось у Калгані, чи знайшов я все, що шукав, чи дійсно містер Глен Коуртер допоміг мені і чи не можуть вони ще чим допомогти мені?

Полагодивши всі справи та подякувавши моїм новим приятелям за виявлену мені сердечність і повне розуміння, подякувавши також панові А. Л. (вусатому) за його цінні вказівки й поміч, я вдався до місцевої публічної книгозбірні та музею. Своїми збірками й візцевим порядком вони зробили на мене приємне враження.

О годині 4.30 після полудня я всів до автобуса «Континенталь» і подався в дальшу подорож до м. Пуебльо, де мав відвідати мого шкільного товариша з Чугуєвської Військової Школи, інж. П., про що напишу згодом окремо.

Стейт Кольорадо зі столицею Денвер. З півночі на південь проходить авто-страда через міста: Грілі, Денвер, Кестл-Рок, Кольорадо Спрінгс, Пуебльо...

Для другої частини розвідки (документально-історичної) — матеріалів зібрано чимало. Вони чекають на доповнення й опрацювання. Не маючи змоги тут докладніше докладати про це, згадаємо лише, що першим поселенцем (на підставі записів в ґрунтових книгах федерального земельного уряду) в районі Калгану був Юрко Кухарик з дружиною, у травні 1892-го року. Другим поселенцем, після Кухариків, був Андрій Химера, в жовтні 1892-го року. Після них кількість поселенців зростала й у 1910-11 роках досягла 40 родин. Вони користали переважно з федеральних наділів землі, в розмірі 160 акрів, себто чверть секції. В районі Реймагу першими поселенцями були Михайло Ниймик та Іван Млинар у 1895-му році.

У 1911-му році поселенців там було вже теж біля 40 родин, на тих же умовах. Після певного часу загосподарення й «збагачення», дець від 1916 року почали вони докуповувати вже *стейтову землю* від 160 акрів до 480 акрів на родину, в ціні від 800 до 6.000 доларів. Таким способом докупівель до 1939 р. збільшило свої ферми біля 40 родин.

Досліджуючи культурне життя «Малого Карпаття», звернено увагу передусім на церковне життя. Перша православна церква була побудована в районі Калгану у 1904 році, на фермі Михайла Трояновича. Вона згоріла у 1928 році. У 1930-32 рр. була побудована нова, також дерев'яна церква, що існує й досі, на фермі іншого брата — Андрія Трояновича. Погоріла церква була відбудована і в ній правилася до 1939 року, коли обидві парафії злучилися. Відбудована церква стоїть замкнена. У районі Реймагу православна церква була побудована у 1918 році, на фермі Михайла Шпроха, 8 миль на північ від Реймагу, в повіті Елберт. У 1927-му році вона згоріла. У 1929 році відбудована і правилася в ній до 1939 року. Тоді в Калгані і Реймагу був той самий священник, о. Ткач. З того часу церква стоїть замкнена. Усталено хронологію, або чергування священників, з їх прізвищами, в усіх згаданих церквах за весь час їх існування. Від 1957 року існуюча там православна церква, що належить до «Русской Православной Церкви Северной Америки», перейшла на англійську мову в Богослужбах. Відомості про культурне життя «Малого Карпаття» треба доповнити ще студіями про побут і фолкльор. Громадське життя спочатку зливалось з церковним, малі фермери, бідніші, бідують і їх світогляд та симпатії схиляються «на ліво». Економічне обслідування ферм з погляду продукції слід також доповнити.

Отже бажано, щоб започатковані студії над «Малим Карпаттям» в Кольорадо продовжувати кабінетно, архівно і виїздами на місце...

Третя частина (біографічна) — має дати перегляд і опис використаних джерел для згаданої розвідки. Це у першу чергу відомості від різних осіб та з відвідин на місцях. Далі: архівні матеріали з урядів, особливо земельних; друковані матеріали в найменшій кількості, бо література про «Мале Карпаття» майже не існує. Разом це обіймає понад 50 позицій.

Таким способом зладжена розвідка буде ілюстрована мапками, рисунками й світлинами.

Денвер, 7 квітня 1962 року

С. В. ТОБІЛЕВИЧ

ТЕРНИСТИМ ШЛЯХОМ

І. МАСКА АКТОРА

Це діялося на початку вісімдесятих років (минулого сторіччя, — прим. Ред. »ВШ«). Товариство українських артистів під орудою М. П. Старицького розпочало недавно свою діяльність. Головні сили товариства склались з ось яких дійових осіб: Кропивницького, Садовського, Заньковецької, Затиркевичевої, Віриної, Грицяя, Максимовича і багатьох інших.

З наказу вищої адміністрації українські вистави повинні були йти нарівні з російськими, а для того треба було мати ще весь ансамбль російських артистів для виконання п'єс їхнього репертуару... А маючи на увазі, що тільки українські вистави приваблювали публіку, а російські йшли завжди при пустому театрі, то стає дивним, як так сталося, що діло українського театру відразу не занепало серед таких несприятливих обставин. Та кому, або чому доля жити призначила, те і з пащеки лютої смерти вийде цілим і неушкодженим, як сказав в одній своїй драмі, устами героя, Іван Тобілевич. Народжене серед важких політичних обставин, діло українського народного театру, підняте на височинь справжнього мистецтва силою незрівняного таланту перших артистів, засяяло на весь світ славою своєю. Ні доноси, ні циркуляри, які ставили йому безліч важких перешкод, не могли стримати його духового розвитку, не могли затамувати того впливу, що театр почав робити на все оточення. Силою циркулярів вигнаний із серця України, вирваний з рідного ґрунту — він і на чужині, в північних городах творить чудеса, яких не почували ті, хто писав циркуляри і рапорти; усвідомлює, гуртує, будить приспані, заглушені життям згадки і почування. В далеких закутках, поза межами України, розповсюджує славу про неї, виховує в душах любов і шанобу до її народу, часто серед зневірених запалює іскру нової надії...

Не одно літо минуло, поки врешті дозволено було слову і пісні українській пролунати з кону і на рідній своїй землі.

Попрощавшись з родиною — батьком старим і малими дітьми, порвавши всі зв'язки з минулим, Іван Тобілевич опинився серед молодого артистичного гурту, що розпочинав щойно свою мистецьку працю. Всі тут, що складали це артистичне коло, були веселі, задоволені і, не знаючи ще бур моря житейського, сміливо дивилися в майбутність, надіючись зустрінути в житті одні лише лаври і троянди... Дивною якось дисгармонією на тлі цього безжурного оточення був спочатку чоловік, що ніс на собі таку вагу життя, яка рідко коли випадає на долю однієї людини. Під впливом недавно так перебутих подій, під недавній ще відгомін похоронних дзвонів (Іван Тобілевич втратив свою першу дружину, — прим. Ред. »ВШ«), що лунав в

його душі й пам'яті, не легко прийшлося грати перші свої ролі новому артистові — Тобілевичеві.

Перші рецензії теж не були, здається, дуже хвалебні. Позицію першорядного актора він завоював собі не зразу. Причиною того був його настрій витрученого з звичайної колії чоловіка, а подруге, його гра, повна натуральної, життєвої правди, не відразу була оцінена як слід. Були навіть такі критики, що це ставили йому в догану. Але це, звичайно, не мало впливу на його артистичну творчість, і кар'єру, бо свою методу гри він черпав не з критичних вказівок, а з власної душі, з власного досвіду. Це було в Києві і в Одесі, де трупа М. Старицького грала вже другий сезон і користувалась величезним успіхом і пошаною у громадської маси.

Це були перші роки існування театру, під керунком міцної руки і доброго хисту керманича і творця перших українських драм і комедій — М. П. Старицького, який як до святині ставився до діла українського мистецтва, віддаючи йому все: талант, масток і душу. Вся громадськість своя і чужа з великим захопленням і однодушним поривом запалу зустріла це новонароджене діло народного театру, вбачаючи в ньому не лише саму розвагу, а й певні засоби морального впливу на несвідомий життя селянського городський люд. Усе, що силою життєвих обставин покинуло село і забуло про нього в городських мурах, усе, кажу, винародовлене, тут під впливом чарівної краси пісень і високо артистичної гри верталось знову серцем до забутого рідного.

... В Одесі, пам'ятаю, грали тоді у театрі, що стояв недалеко від моря. А чи то шум хвиль морських розлягається навколо? А чи з ним разом гудуть тисячі людських голосів криками «браво!», «слава!», що зливаються в один загальний, дужий гомін морського прибою, або грізної бурі... То тисячі рук здійснюються в гучних оплесках, то гучні овації стрічають і провожають кожну появу улюблених артистів. Інших на руках молоді несе додому, в інших одривають на спомин якийсь клаптик одєжі... тих обсіпають квітками... Таких овацій, дарма, що вік прожила, я ніколи вже не чула над оті перші. Як театральні стіни витримували ці бурхливі, потужні вигуки тисяч голосів, як вони не завалились, не тямлю. Знаю, що не раз ставало страшно, щоб це не трапилось.

Прийнятий радо товаришами і братами, щиро вітаний оплесками молоді, Іван Тобілевич за довгі роки мук тяжких і гризот тут уперше почув себе, як птиця, якій розв'язали крила. Серед темряви, бруду і базару світової комедії, після лиходнів свого власного життя, він досяг нарешті здавна бажаної мети — служити справі рідного мистецтва. Люблячи так народ свій і село, він не зміг би бути артистом сальонів і великого світу. Його, власне, радувало і вабило тут оте театральне хоч, але сільське оточення... Працювати для користи свого людю, відмалювати на кону живий образ душі селянина з його radoщами і сумом, збудити в слухачеві-панові не усмішку погорди, не глум і презирство, а любов і шанобу — ось в чім була здавна мета його бажань. І тепер свої погляди, свої мрії, здавна виношені в серці, він втіляв у живу дійсність, у живі образи.

Коли сторож із «По ревізії» був у виконанні інших артистів огидливим п'ятюкою, у Карпенка-Карого він був натуральним простаком і цілою людиною. Коли пан Возний у розумінні багатьох мусів бути смішною карикатурою людини, у Карого він виходив поважним, гордовитим, хоча трохи смішним. Коли Прокіп у «Сватанні» вискакував, як Пилип з конопель, і був страхоттям якимсь на горобці, — Прокіп у Тобілевича був звичайний собі чоловік, що любив випити, і т. д. Це особливе трактування ролі з'єднало йому багато прихильників серед акторського гурту, що захоплювались його натуральною методою гри, а також і ворогів придбало немало, яких не задовольняло таке відношення до типів, що мали головним завданням смішити аудиторію, навіть коли б це було на шкоду правді. Але Карий, як його почали звати в театрі, був твердий у своїх переконаннях і стояв уперто на своєму, «що не годиться, граючи балаганним способом комічні ролі», «передражнювати мужика» на втіху гальорці і іншій неосвіченій публіці. Це дало привід у будучині для багатьох прикрих непорозумінь між ним і деякими акторами, які воліли краще виставити на сміх і глум убожество розуму простого чоловіка, ніж заради правди зректися марного, театрального ефекту. Хиба і помилка, від якої не можуть і досі відвикнути багато українських народних артистів.

А час минав. Серед хаосу і вічного руху театрального життя згадки про минуле відступали щораз далі, бо за працею ніколи було на них уважати. Та й не така була натура в Тобілевича, щоб він на довго піддався якомусь горю, щоб носився з своїм я. Якоюсь одпорною силою, що жила в ньому вічно, скидав тягар нудьги і суму, що гнітили його душу, і з новою енергією, з новим запалом віддавав усього себе праці і справам поточного моменту.

А праці було так багато і на артистичному полі і коло своїх власних хатніх справ. Треба було подбати, щоб забезпечити сім'ю, що десь там сиділа голодна, заплатити всілякі борги, що не давали йому спокою, а крім того виникла необхідна потреба на своєму шматочку землі, що лишився йому од жінки як спадщина, побудувати свою власну хату, де б могли жити батько старий з дітьми, і де б він сам після зимової праці артиста знайшов відпочинок для змучених нервів.

А крім цих обов'язкових життєвих турбот, крім театральної праці, увагу і душу Тобілевича почали займати й інші можливості, про які раніше він ніколи й не подумав... почало з'являтися бажання утворити друге власне родинне гніздо. Всі оці думки і мрії почали потроху здійснюватись як з морального, так і з матеріального боку.

Театр, що мав тоді великі грошові прибутки, забезпечував своїх слуг, даючи їм змогу прожити і допомагати своїм сім'ям. На гроші, зароблені в театрі, були закладені перші підвалини власної хати, виведені дах і стіни, заплачено деякі борги і дітей віддано до школи. Це було на другий рік театральної діяльності. Побували вже в Одесі, Києві, Єлисаветі, Житомирі і знову в Одесі, де гучним тріумфом закінчили зимовий сезон, а на початку весни увесь артистичний гурт переїхав до Новочеркаського, столиці Донщини, про яку чутка йшла, що козаки дуже щиро ставляться до

українського театру. Тут успіх моральний, як і грошовий, був такий самий, як і всюди в ті перші роки існування товариства. Козаки, що не зовсім ще забули, хто вони і чії діти, зустріли й вітали молоду артистичну громаду з величезним захопленням, і хоч репертуар був тоді дуже невеличкий, і по стільки разів доводилось ставити одну і ту саму п'єсу, але це не убавляло глядачів, які по два і по три рази готові були дивитися на одне й те саме.

Прощавшись з привітними козаками, товариство переїхало до сусіднього міста Ростова і тут у літнім театрі розпочало свої вистави. Почались репетиції нової опери М. Лисенка «Утоплена», що чарувала тоді всіх гармонічною красою своїх чудових співів. Усі артисти, хто брав і не брав участь у цій виставі, згромаджувались щоденно у театрі на ранніх пробах, щоб послухати чарівні мелодії цієї опери, де хори русалок, дівчат і хлопців і вся сценічна поетична дія переносила глядача в саме серце України, далеко від цього сонцем спаленого міста, з його вічною базарною суетою.

Мали бути тут недовго, приготавляючись до подорожі у Вороніж, бо театри в інших містах захоплені були всюди російськими трупами.

І от тут на одній з таких репетицій приніс чин поліції чи жандармерії звістку, що на підставі певних документів вимагається, щоб Іван Тобілевич, що криється під театральним прізвиськом Карпенка-Карого, негайно виїхав з Ростова, що йому за його участь у революційному рухові, наслідком чого були підірвані устої державности, забороняється назавжди перебування на Україні, а дозволяється вибрати місцем постійного життя якийсь заштатний город у східній Росії.

Ця звістка як грім вразила весь артистичний гурт. Не до репетиції вже тут було, не до звуків прекрасних, коли така біда впала на одного з визначних товаришів, одриваючи його, може навіки, од любого діла, від братів і друзів... Не дозволяю собі торкатись словом душі Тобілевича, щоб з'ясувати, що пережив він у рішучий цей момент...

По недовгій нараді вибрано місце перебування — місто Новочеркаське, що так недавно ще було свідком його сценічної слави — і де мались деякі з людьми стосунки — і, попрощавшись з товаришами, виїхав туди.

— Не журіться, я до вас приїду, — сказала я йому, прощаючись.

— Де там вам про мене думати? Кому я тепер потрібний? — була сумна відповідь.

І поїхав, а всі ми осталися, як після похорону, випровадивши свого найкращого товариша.

Страшенною тугою і сумом невимовним озвалася ця подія в серцях всього товариства. Ось де те насильство і знущання над людьми! Ось де та кривда, те зло, що колись і батька нашого в'язницею покарало, пустивши нас, дітей, старцями. Ось ті, що Сибір устелили кістками мучеників тих, що за свій край, за свій народ стояли. Що за волю свого народу віддали своє життя!.. Та хіба ж можливо отак далі жити? Хіба зможу я, зоставшись тут серед веселого гурту товаришів, купатися в чарівних звуках, жити серед мрій і фантастичних з'явлень, серед ілюзій театральних

трагедій, тоді як ось скоїлась жива людська драма перед моїми очима — і я залишу чоловіка самого в тяжкій скруті?.. Самого, коли підуть друзі в дальший артистичний похід, — лише з своїми сумними думками та німою пустою довкола? Ці питання, які я відчула серцем, перевернули враз всю мою істоту.

Побороли всі умовності, зламали всі доводи, що «не годиться», одігнали всякі вагання, і на другий день після цього я вже була там — у Ново-черкаському.

Зустріло мене бліде, немов крижане обличчя. Здивування... потім радисть і сльози... »Вертайтеся до друзів, до живого діла, а мене покиньте в моїй могилі«. Мусіла послухати, але дала слово вернутись, коли покличе. Перебування у Вороніжі здається мені сном. Пам'ятаю листи, повні жалю і душевної муки, з проханням перевірити себе, чи зможу я зректись усього, і краю і родини, для вигнання.

Через два дні я вже знову була там. От і все.

II. НАД БЕРЕГАМИ АКСАЮ ТА ТИХОГО ДОНУ

Не даремно Іван Тобілевич у пориві одчаю назвав той притулок, куди його примусово загнано, могилою. Дійсно, сумом могильного склепу віяло від убогої його хатинки, що містилася в підвальному етажі низенького домика маляра Балашова на Аксайській вулиці — ціною сім карбованців на місяць. Ні ліжка, ні меблі — стіл, лавка та пара кріселок становили все вмебльовання цієї пам'ятної для мене квартири. Одне було добре, що віконця не дуже були в землі і через них заглядало сонце. Воно тут сміливо господарювало, задивляючись у віконця, незапнуті ніякими заслонами, і вилискувалось на голих стінах, помазаних білою глиною. Скільки я разів опісля мазала власноручно оці потріскані стіни, бажаючи їм надати глянцевого і більш презентабельного вигляду! Скільки праці і кошту треба було, щоб причепурити цю хатину білими заслонами, паперовими квітками, дешевими візерунками, кумачевими, як у театрі, стільчиками, щоб усіма отими пишними прикрасами зробити її можливою для життя! Але це було згодом.

А тоді, в день мого приїзду, помешкання і господар його, недавній артист, дуже пасували одне до одного. Іван Тобілевич, що вернувся тільки що з кузьні, куди ходив на поденну роботу, був чорний та темний і від сажі і від чорних думок... Знайомі, на поміч яких він рахував був, які так недавно ще вітали його на сцені, тепер його не пізнавали на вулиці, побачивши його в ролі політичного »піднадзорного«. Грошей не було, праці не було, і становище зразу стало критичним і безнадійним. І коли б не простий робочий люд, що допоміг йому тоді, то можна було б любесінько вмерти з голоду. Спершу ковалі, а потім і палітурники, до яких попрохався на роботу, прийняли його дуже привітно, дізнавшись про його тяжке становище, дозволили ходити до них у майстерню і вчитись безплатно ковальського та палітурного майстерства. Проти ковальського я, приїхавши і роздивившись, що і як, запротестувала рішуче — бо то ж і заробіток

марний і одежі та білизни не настанеш і не домисешся. Зате палітурне ремесло, таке чисте і охайне, мені вподобалось. Через два місяці науки на воротах нашого подвір'я появилась вивіска чорним по білому: »Переплетчикъ Иван Тобілевичъ, работа виконується чисто и аккyратно«.

І почалась робота. Принесе книжку то цей, то той — от і заробляв собі чоловік двадцять до тридцяти карбованців на місяць, от вже з голоду не можна було вмерти. А разу одного, то і всіх сорок сім карбованців додому приніс. Згодом я поїхала до його батька і звідтіля привезла невелику суму грошей, яку батько десь позичив, та й брат Микола Садовський теж почав нам присилати потрохи і ми жили, хоч дуже бідно. Але все піде по ряду, не треба забігати вперед. Прослідивши тепер з далечини минулих літ тодішні обставини нашого вже спільного життя, можна дивуватись, яким це чудом сталося, що ми обоє з голоду та холоду не загинули, ані розумом не стерялись, ані під поїзд не кинулись з розпуки, а живими й здоровими через п'ять літ на Україну повернулись.

Може бути, що це чудо створив цей золотокрилий птах, що зветься любов'ю, який звив собі гніздо в цій убогій хатині. Той птах, що своєю пісню небесною всі людські недолі звеселяє, що з халупок мізерних творить палаци розкішні, що завмерлі, оголені садки життя людського одягає красою весняних уборів. Може. Хоча й не годилося б про це писати, та слова з пісні не викидають... Так чи інак, а без якогось чуда тут не обійшлося, що життя майбутнього письменника не закінчилось тут дуже трагічно... Бо вже були оточили його люди деякі: кинуті долею на бездоріжжя, як і Іван Тобілевич, теж політичні вигнанці, не могли чи не вміли наповнити чимсь живим пустку свого життя, не вміли подолати лиха, а топили його в вині, якого на Донщині так багато, допивались до білої гарячки і неприємні кидались під поїзд, або з розуму сходили. Це сталося з двома новими приятелями, які протягом двох місяців напастували Тобілевича своїм товариством, примушуючи проводити безсонні ночі за чаркою. Після мого приїзду вони дали йому спокій, але незабаром звістка про їх трагічний кінець на довгий час схвилювала наше життя. Пам'ятаю добре одного з них, що звався Сфремов. Чоловік надзвичайної живої вдачі, чуткий, розумний, талановитий, але загнаний на чужину, розпився і загинув марно.

Хто бував у цій столиці Донщини — в городі Новочеркаському, той знає, яке це тихе і спокійне місто. Вулиці порожні, рідко де побачиш чоловіка. А всі люди такі якісь сонні й апатичні, що прикро й дивитись. Український театр був захитав ту тишу, заворушились були люди, а опісля знову замкнулись по своїх обгороджених камінними мурами подвір'ях, у своїх дрібних домашніх справах. Живому чоловікові, що звик до товариства, до руху, до праці, що звик життя творити, тут, серед цих обставин сонного царства, не було що робити. І коли б не той тяжкий труд, не фізична праця, яку нам обидвом довелося нести, то може і ми б засумували. Та часу на сум не було. Бо то ж і зварити, і постирати, і води й вугілля принести — все треба було самим. Якось актори російської оперети, що жили ж на

тому подвір'ї у великому домі, сміялись, як побачили, що мій чоловік ніс вугілля, що у нього руки в сажі, — на це він їм відповів, не гніваючись, що краще мати чорні руки, ніж чорну душу. І вони застидалися і пішли собі з балкону, але мені це було прикро.

То ще було добре, що і я теж не була привчена життям до великих розкошів, та праця, яку довелося нести, і життя наше вбоге не було для мене жодною карою.

А крім того, я, як людина, що родилась і зросла на селі, хоч і в шляхетській сім'ї, була типом не панночки. а швидше селянської дівчини з усіма її особливими рисами, дарма, що вміла читати і писати. Українські пісні, казки і байки були, здається, найдорожчим приданим, чи то посагом, який я внесла в дім свого чоловіка. І увесь цей засіб духового скарбу народу, його творчости й поезії, немало радісних хвилин вплив у наше самотнє переживання. Вони переносили нас до рідного краю, в Україну, давали забуття, де ми і що з нами. Під їх впливом у душі творця «Бондарівни», «Безталанної», «Наймички» будились настрої, думки — і так постали перші твори. Кажу це з власних його слів.

Так отут же, в цій хатині під горою, на Аксайській вулиці, лунали цілими днями і вечорами такі пісні, яких зроду не чували оці стіни — ніби десь на вулиці села, в глухому закутку далекої України.

Чоловік мій, зшиваючи чужі книжки, або вистукуючи молоточком спинки й палітурки, або роблячи обріз на машині, або під прес їх закручуючи, а я при хатній роботі, за куховарством та шиттям білизни, повсякчас допомагали собі в роботі піснею.

З улюблених його пісень була пісня про бідну й багату сестру:

*»Ой посадою хмелю високого,
Та наварю пива солодкого,
Та покличу роду багатого,
По багату сестру коней пошлю,
По вбогу-небогу перекажу.
Багатая сестра кіньми їде —
А вбога-небога пішки прийде.
Багата сестра за столом сіла,
А вбога-небога край порога.
Багата сестра мед-вино п'є,
А вбога-небога слізеньки лле.»*

Пісні про злу свекруху, про Саву Чалого, про Бондарівну були улюбленими його піснями. Під впливом краси і поезії тих дум народних воскресла в ньому його власна думка творчости, що як чародійне верцадло дозволяє забути сувору дійсність і переносить душу в країну мрій і фантастичних образів.

Отож після обов'язкової роботи вдень, Іван Тобілевич цілими ночами віддавався новій своїй праці письменника. Скінчивши свій утвір, читав його мені, був радісний і задоволений на час якийсь, неначе скарб відшукав, а потім задумував іншу тему й брався до праці. Так були написані в

обставинах тісної хати, серед усіх інших хазайських послуг і палітурного діла, — «Бондарівна», «Безталанна», «Розумний і Дурень», «Наймичка» і «Мартин Боруля». Але це не заваджало йому у вільний час учити свою малу доню Орису і дівчину Домаху читати і писати, не заваджало сміятись з нами, жартувати, ба навіть під час загального веселого настрою брати участь у хатніх концертах, якими ми себе іноді розважали в нагороду за цілоденну працю. В концерті такому хтось з нас один грав на гребінці якийсь мотив, хтось другий в такт пісні бив що сили в мідний таз, хтось у сковороду бив теж, сил не жаліючи, паличкою, а сам Тобілевич окселентував цій нечуваній симфонії дуже зручно рублем по столі, наслідуючи звуки бубна, — і це виходило незвичайно весело. Не кажу — чи гарно. Люди не збігались з вулиці, як на гвалт, тільки через те, що люди на Дону взагалі не цікавляться справами, які до них не належать. Звісно, не часто відбувались отакі концерти, бо швидко б у самих музик позакладало вуха, але на втіху дітям, коли-не-коли, а таки бували. То знову пісні українські розлягалися на увесь дімок Балашова, тривожачи типу його художнього ательє, де з полотен визирали похмурі обличчя військових старшин та осаулів.

(Продовження буде)

Лариса МУРОВИЧ

Г У Ц У Л

Гуцул — єдиний ув оселі —
Який банує за верхами.
В уяві бачить гори й скелі.
Порослі буйними соснами.

В шуканні висоти — прямує
Крізь прерій рівні переходи,
Та у ногах тягар відчує,
Важкий — неначе дві колоди.

Коли ж одну гору стрічає,
Іти готовий під сузір'я.
І так легесенько ступає,
Немов би ноги мав із пір'я.

Вадим ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

МЕМУАРИ

(Продовження, 5)

Б А Т Ь К О

Батько мій, о. Михайло Щербаківський, був великим естетом, дуже любив малярство і сад. Сад батька — справжній унікум серед усіх попівських садів. Красота його була наслідком постійної, довгої й тяжкої праці батька. Коли нам, дітям, було вже по 10 років, то й ми брали активну участь у праці в саді — прочищували доріжки, посипали їх піском, робили різні квітники. Це, мабуть, привчило і нас, дітей, до почуття порядку, краси і виконності у своїх обов'язках.

Кожної суботи ми мусіли навести повний порядок у саді та надати йому естетичний вигляд — підмітали доріжки, посипали свіжим піском, особливо жовтим, спеціально привезеним із ставка. А батько підчищав косою, підрізував кущі, що обрамлювали доріжки — кущі бозу, жасмину та ще якісь, що цвіли білим, дуже пахучим цвітом. Одні доріжки були обсаджені декоративними кущами (боз, жасмин і т. п.), а інші — агрустом і шпоріцями, але так, щоб і вони були декорацією. Між ними батько садив фруктові дерева, що утворювали крыту алею від хати аж до церкви. Коли була ще стара хата, сад мав інший вигляд, а коли побудовано нову, то й сад був допасований до неї і давав новий ефект. Незвичайно гарні були дві старі сосни, покривлені, грубі, але невисокі.

Під час будови нової хати батько обсадив цілу нашу садибу новими деревами, головню берестами, а в саді посадив багато фруктових дерев — яблунь, груш, вишень. У нас у селі не було садівника, але батькові допомагав селянин Клим Хом'юк, що розумівся на садівництві, вмів щепити й сортувати дерева. Дітей у нього не було. Жінка його була дуже розумна і держалася старих звичаїв. Маючи вже 60 літ, почувла вона про рамкові вулики. Поїхала, подивилася, а відтак переконала чоловіка завести рамкові вулики і в себе. Все своє добро на старості літ передали вони небожам, між якими старший, Григор, був їх любимцем.

Наш сад мав свою славу між усіма священиками довколишніх парохій. Та й не тільки між священиками. На літо до батька любили з'їздитися родичі й не раз в нашому саді, за столом, сиділо біля 12 душ. Спочатку батько, за порадою родичів, почав складати копійчину і так до 1884 року в нього було щось 5.000 карбованців. Та коли мати захворіла, на її лікування пішли всі гроші, а потім, по смерті матері, батько вже ніколи не мав готівки і завжди позичав.

Мій батько не любив частувати наших селян горілкою так, щоб вони п'яніли. Звичайно частував однією чаркою, але величина чарок була різна. Найменша — «біла», з якої частували жінок, напр., бабу бранку, що приходила на молитву. Жінки, звичайно, пили дуже мало і рідко коли ви-

порожнювали чарку до дна. Чоловікам давали з малої чарки тоді, коли не було в запасі горілки. «Ото шкода, — говорилося, — що сьогодні буде вам тільки по «біленькій». — А вони відповідали: «Та спасибі, панотче, ми і так обійдемося».

Далеко більшою славою користувалася т. зв. рябенька чарка, досить велика, яку вживалося тоді, коли треба було почастувати доброго хазяїна за його працю або якусь прислугу, бо чоловік грошей не візьме, а чарку вип'є та ще й подякує від щирого серця. Звичайно, від трьох «рябеньких» ставало весело на душі, і після третьої кінчилися мирно навіть прикрі непорозуміння між людьми. Але була ще одна чарка, більша ніж чвертка. Таких три «білих» міг випити тільки дуже кріпкий чоловік, тому люди відмовлялися від них. Пив з неї тільки Охрим, хоч і він відмовлявся: «Спасибі вам, батюшка, та не наливайте цієї, краще рябеньку, і її вистачить для мене».

Коли батько частував когось, то — наливши горілки в чарку — підносив її гостеві й казав: «Дай, Боже, вам здоров'я за те, що так швидко справилися з посівом, а те, що ви посіяли, щоб гарно вродило!» — «Дай Боже!» — відповідали дядьки. Тоді батько перший коштував із чарки, доливав і давав найстаршому віком. А той казав: «Дай, Боже, батюшко...», складав відповідні побажання і, випивши, передавав чарку сусідові. Сам закушував хлібом чи ще чим.

Цей звичай, що господар першим пробував напитек з чарки прийнявся, мабуть, тому, щоб показати, що в напитеку нема отрути, бо колись у давнину часто отруювали інших. Моя бабуня розказувала мені таке:

Коли я ще була молодюю молодичею, попала на хрестини чи на якусь іншу гостину до одного хазяїна. Був це чоловік нарівний, дуже злий. Чомусь-то не любив він мого чоловіка чи мене. От і частує він мене горілкою, а в чарці щось біле й мутне плаває. Я дякую йому, кажу, що не п'ю, а він таки вчепився, що мушу випити. Очі в нього, мов у звіра. Я відмовляюсь, та ніяк не можна. Раптом у нього в руках чарка хруснула, дно відпало і горілка вилилась на землю. Так я і врятувалася. Люди потім казали мені, що це була отрута.

В 1888-1889 роках у місті Ружині священиком був Василь Радецький, в с. Бистрику — о. Михайло Дашкевич, старий, незвичайно імпрезантий, гарний, в с. Харлиівці — о. Володимир Райський. В с. Ярославці, між Крилівкою і Вчорашнім, священики належали вже до Бердичівського повіту, в нас вони бували рідко, тому й не знаю їх прізвищ. В с. Макаринцях священиком був Недільський, відомий, як найрозумніший священик на цілий Бердичівський повіт. Він чудово володів латинською, грецькою і старожидавською мовами. В Ярешках жив отець Іван Ольшевський, в Соکیلчі — о. Трезвінський, брат відомого артиста-баса в Москві. В с. Городищах, за Бровками, був якийсь дуже малокультурний священик і він не належав до нашої «компанії», тому й не пам'ятаю його прізвища. В селі Крилівці священиком був Євгеній Крижанівський, дуже багатосімейний чоловік, у м. Вчорашньому — о. Амвросій Менчиць, у с. Трубіївці — о. Михайло Мотилевич, у с. Ягнятині — о. Григор Райський, у с. Бровках — о. Степан Похилевич, у Вітовцях — о. Євфем Шостацький, вдовець, у

Яроповичах — о. Грищинський, а потім його син. У м. Павлочі на одній парохії був о. Павло Шпаковський, а по його смерті — його зять о. Михайло Інфимовський, а після нього о. Павло Кудрицький. На другій Павлоцькій парохії був о. Сарапівон Брояковський; в с. Попільні був отець Бедрицький.

В селі Шпичинцях священником був мій батько, о. Михайло Щербаківський, а перед ним — о. Фльор Матушевський і його батько о. Андрій Матушевський. Всі ці священники були «шестидесятниками» і «семидесятниками», себто випускниками семінарії в указаних роках. Більшість священників були ідеалістами того часу. Мій батько, о. Михайло Щербаківський, виніс той ідеалізм не лише зі школи, а й з дому в с. Ярешках, де жив його батько Пилип — дяк, а потім диякон. Свої передшкільні роки він прекрасно описав у «Київській Старині». В семінарії він був під сильним впливом Ієроніма Екземпларського, пізнішого архиєрея у Варшаві, що вирізнявся незвичайною красою виконання Служби Божої. Від нього мій батько перейняв манеру співу й Богослужби. Другим його вчителем був Сильвестер Маливанський, Службу Божу якого слухав і я в Братстві в Києві (1886-92 роки), коли він вже був зовсім сліпий.

Мій батько мав дуже гарний баритон, з великим діапазоном, майже від баса до тенорового «ля». Службу Богу правив дуже гарно, всі «вогласи» співав з незвичайним чуттям. Так само гарно читав Євангеліє і молитви, голосно й виразно. Говорив і гарні проповіді, тому до церкви в Шпичинцях сходилися люди також із сусідніх сіл — Бистрівки, Вчорашнього та інших. Батько був дуже релігійний, палахкотів любов'ю до Христа і апостола Івана, і особливо любив його Євангеліє. Зовсім не грав у карти, зате дуже багато читав.

Особливо близькі й сердечні відносини зв'язували його з священниками Микитою Боряковим, Михайлом Дашкевичем, Василем Радецьким, а пізніше з Іваном Крижанівським, що приїхав після смерті о. Менчиця до Вчорашнього, та з Данилом Качановським, священником села Макарівки.

З осіб недуховного знання в нього були дуже близькі відносини з Тадеєм Рильським і Володимиром Антоновичем, якого портрет завжди стояв у його кабінеті на столі, а біля нього — книжка Антоновича «Історія Литовського Княжества».

Дві стінки батькового кабінету були зайняті полицями з книжками; в сінях, на полицях, були річники старих газет, улюблені батькові журнали «Київська Старина», «Русское Богатство», а до 1884 року і «Газета Гатчука». Були й Церковні та Епархіяльні відомості, були й київські газети, не тільки «Кієвлянин», а й «Зоря», потім і «Киевская Мысль», «Сын Отечества» та ще й «Громадська Думка», «Рада» та інші українські газети.

Серед околичних священників батько уважався за «філософа», а серед загалу — за людину розумну, з якою «важко говорити», бо не цікавиться ні картами, ні торгівлею, ні розмовами на абстрактні теми. Зате батько був дуже добрим слухачем у Тадея Рильського і Володимира Антоновича, яким постійно ставив різні запитання.

Тадей Рильський жив у Романівці, 36 км. від Шпичинець. Взимку батько заїжджав до нього 4-5 разів. Бувало й так, що з'їжджалися до Шпаков-

ських у Паволочі, а після смерті о. Шпаковського — до його зятя Інфимовського. Батько запізнався з Тадеєм Рильським десь перед 1886 роком, у Марії Павлівни в Паволочі. Рильський приїздив сюди до доктора Павла Григоровича Хорошилова, дуже завзятого українця, що мешкав на квартирі у Марії Павлівни.

В 1886 році Рильський написав батькові листа, повідомляючи, що до Вчорашнього приїде проф. Антонович, і коли він хоче познайомитися з ним, хай вишле по нього коні на той же день. Батько послав коні і Володимир Антонович приїхав до нас на обід із своїм сином Дмитром та студентом Синявським. Звичайно, не обійшлося при тім і без анекдотичних пригод. Антонович переночував, зробив пробні розкопки в Шпичинцях, і поїхав до Києва.

Моя мати померла 26 вересня 1885 року і з того часу батько дуже засумував, зовсім закопався в книжки і жив тільки релігійним настроєм. Часто їздив до Рильського, де знаходив душевне заспокоєння. Там він зустрічався і з Вол. Антоновичем, якого дуже шанував. Саме тоді Антонович подарував батькові свій, вже згаданий, портрет, з власноручним підписом. Потім, домовившись із Рильським, батько їздив до Києва, де вони зустрічалися з Антоновичем. Це сталося тому, що жінка Антоновича недолюблювала Рильського, як і його компаньйонів, і було приємніше зійтися десь на стороні. Потім, коли Антонович розійшовся з жінкою, зустрічі відбувалися вже в домі Антоновича.

Десь біля 1890 року Антонович і Рильський намовили батька написати спомини з дитинства. Писав він їх чотири роки, стараючись встановити все точно, розпитуючи про все свою матір, мою бабуню, яка в той час жила в нас і була нам, дітям, мов матір. Її чоловік, мій дід, Пилип Щербаківський, помер десь біля 1884 року. Була це дуже оригінальна постать, незвичайно релігійна людина, великий заступник і оборонець українського православ'я від православ'я кацапського, особливо від кацапського старовірства.

Батько, написавши спомини, переглянувши й виправивши, передав їх нарешті Антоновичеві, який надрукував їх у «Київській Старині».

В домашньому вжитку була в нас якась »семінарска« мова, чи радше жаргон, себто — мова українська, перемішана з московщиною. Тільки бабуня, батькова мати, говорила найчистішою українською мовою. З селянами в батька була чиста українська розмова. З гостями — в залежності від того, якою мовою говорив гість.

Одного разу, вліті, до нас приїхали два пани, обидва дуже гарні. Їх привіз двоюрідний брат батька, Олександр Степанович Левандовський, що був дяком у Ярешках на місці покійного мого діда, Пилипа Щербаківського. Ввесь час розмова з ними відбувалась тільки по-українськи. Пізніше я довідався, що один з них був професором Ярославського ліцею, Володимир Фавстович Левицький, а другий — послушник Братського монастиря, Афонік, здається, Березовський.

Батько вів велику переписку й з людьми, яких ніколи не бачив. До нього зверталися різні люди, навіть кацапи з Москви і Петербургу, які шукали душевного заспокоєння, і він завжди служив їм своїми порадами.

Часто приїздили до нього люди здалека, які переживали душевні кризи. Зверталися до нього в різних справах навіть жиди й поляки, просили бути між ними «третьєсним суддею», але батько, звичайно, відмовлявся. Після смерті батька було залишилося понад 1.500 черновиків його листів, які він вислав різним людям. Вони були дуже цікаві, писані густо й дрібно, від 2 до 4 тисяч слів кожний.

Але батько ніколи не любив жодної особистої реклами і навіть свої спомины у «Київській Старині» підписав тільки ініціалами М. Ц. Зате в нього була незвичайна здібність викликати людину на цю розмову й самокритику. Мав велике довір'я людей, був знаменитим сповідником, тим більше, що не робив із себе жодного авторитета, не понижував нікого, навіть дитини.

Ставши священиком, батько пильно старався, щоб у своїй сім'ї, а також у парафії, задержати старі українські традиції, побут і звичаї. Тут йому прийшлося вести довгу боротьбу з мировим суддею Тимашевим, кацапом і завзятим «обрусителем». Мировим суддею він став десь 1885 року, а в 1888 році на Різдво прийшов до батька сільський староста і заявив, що йому наказано заборонити дітям і парубкам ходити з колядою. Але батько відповів: «Скажи своєму мировому судді, що він не є начальством для церкви. Над церквою і мною є Святіший Синод і Консистерія, а вони не забороняють прославляти Ісуса Христа, навпаки, кажуть славити Бога і молитися Йому. Тому вам, старосто, я забороняю розганяти дітей і парубків, що виспівують хвалу Богові».

Староста пішов і вже не розганяв колядників. Не меншу боротьбу з Тимашевим видержував і о. Микита Боряків, особливо при шкільних іспитах. Тягнулась ця боротьба десь аж до 1898-99 років, коли на місце Тимашева прийшов молодий попович із Волині. Тоді виявилось, що Тимашев розтратив 14.000 рублів, сирітських грошей.

Батько завжди був у боргах, але не в безнадійних, а тільки тимчасових, головню тому, що мусів допомагати своїм численним бідним родичам.

Зовсім інші неприємності почалися для нього з того моменту, коли я, в 1898 році, був арештований у Москві й потім опинився під поліційним надзором. Тоді почалися часті «відвідини» пристава й поліційних урядників, що для батька було великим тягарем.

Я, як уже згадував, був на математичнім факультеті, що в батька викликало огірчення. Не раз він казав мені: «Природничі науки — безперечно цікаві, але душа людська цікавіша. Ти теж нею зацікавишся, коли дозрієш». Його слова, пізніше, справдилися. Зате з молодшим моїм братом, Данилом, пізнішим істориком, учнем Антоновича, в батька завжди була спільна мова. Не раз вони проводили багато часу разом, тоді як я блукав десь у полі, чи був на будь-якій чорній роботі або в «гадючнику» студював аналітику, механіку й астрономію. Але астрономією зацікавив я і батька й одного разу він відкрив комету на цілий день раніше, ніж астрономи.

Вліті до нас приїздили товариші брата Данила, між ними син товарища батька по семінарії, Ілляшевич, Генріх Якубаніс і Вітольд Клінгер. Останні були дуже цікаві та здібні люди. Потім, скінчивши університет, стали доцентами, а згодом професорами Київського університету. Якубаніс викла-

дав філософію, а Клінгер — класичну філологію. Батько дуже цікавився ними. Так наближались переломові дев'ятсотні роки.

Треба ще згадати відношення батька до церковно-політичних справ і до напрямку політики Победоносцева, Саблера та їх місіонерів. Ступивши перший раз у Шпичинецьку церкву, батько почав такою молитвою перед престолом: «Господи, ізбави мене і моє село від чуми, суду і архисрея». І справді, за ціле батькове життя архиерей ні разу не заїздив до Шпичинець, батько ніколи не був у суді, а в селі не було чуми.

Між знайомими, що приїздили до нас у гості, були, звичайно, і сільські вчителі, як з церковно-приходських, так і міністерських шкіл. І от одного разу між учителями виникли спори, котра школа ліпша — міністерська чи церковна. Такі спори тягнулись щось три дні підряд і батько зайняв цілком несподівану, оригінальну позицію: «Обидві школи добрі, й обидві погані. Добра школа мусить мати добрих учителів, добрі шкільні будинки, добру бібліотеку. А на це треба грошей. А щоб школи взагалі були ліпші, треба щоб уряд хотів просвітити народ. Замість того, уряд зручно викликає боротьбу між двома типами шкіл, згідно з пляном Победоносцева, роз'ятрує її, розсварює учителів і священників. Так учителі міністерські лають попів і церковні школи, а учителі церковні — міністерських учителів і міністерські школи. Таким способом відтягається нас від важливіших справ, від критики тих причин, чому в масах народу така темнота. Може, як декому здається, в місті піп і непотрібний, але в селі без попа нарід не може обійтися, бо релігійні традиції тут дуже глибокі. Міністерська школа дає більшу освіту, але тих міністерських шкіл тільки 2-3 на повіт, себто на 150 сіл, на 300.000 душ населення, а їх треба п'ятдесят разів більше. Я сільський священник і в місто йти не хочу за жодні гроші, бо я потрібний на селі, розумію наших селян і вмю з ними говорити, можу їм служити своїми порадами».

Коли брат Данило став студентом університету і слухачем викладів Антоновича, він висунув ідею, що варто було б відновити Вертеп. Батько радо згодився, але не знав, як зробити, щоб затерти сліди, звідки походить ініціатива. Треба сказати, що з Синоду приходили рекомендації запроваджувати ялинки по церковних школах під час Різдвяних свят. У Вчорашньому о. Іван Крижанівський зробив таку ялинку в своїй школі та запросив на неї і нас, себто, батька й мене. На цій ялинці о. Іван прочитав якусь проповідь із Троїцьких листків, а потім хор школярів, під його орудою, заспівав «Что ти спиш, мужічок, ведь весна на дворѣ». Приїхавши додому, батько дуже сердився: «Це ж образа для нашого селянства. Нехай собі кацапи сплять і п'янтвуютъ, але наші селяни ніколи не сплять на весні, а працюють, аж з повітря, як у нас кажуть... Нащо нам ялинку робити, коли в нас є своя коляда і свій вертеп».

Вертеп зробили ми обидва з братом, але зміст мусіли перемінити. Я, як «піднадзорний», отже політично «неблагонадійний», взяв на себе організацію самого Вертепу. Вчителя школи у Шпиченцях я намовив, щоб він навчив здібніших учнів деклямувати вірші Руданського та деякі інші, що їх брат підготував, користуючись працями українських авторів на різдвяні теми.

На Різдво Вертеп був готовий. В присутності батька школярі співали хором колядки, починаючи Лисенковою «Діва днесь», а далі йшли інші його та Стеценка колядки. У Вертепі показано ілюстрації до колядок, які кінчилися спаленням Ірода на червоному бенгальському вогні. Потім батько поблагословив усіх і сказав: «Ну, побавтесь собі ще, але тихо, як годиться на Боже свято», і пішов додому. Тоді вже виступали діти поодиночки та декламували вірші Руданського. Декламували гарно, навіть артистично, на радість батькам і мамам, яких було також доволі багато.

На другий рік ми знову повторили Вертеп, але ще краще ніж минулого року. Мій батько, як здавалось невтаємниченим, стояв осторонь, а все підготовляли самі вчителі. А було їх два: наш місцевий. Андрій Берладин, що виїшов сам із парафіяльної Шпичинецької школи, а потім доповнив свою освіту учительськими курсами в Києві, що їх організував відомий Лубинець. Берладин був свідомим українцем. Другий учитель, родом із села Мосіївки, Лапій, був «настоящим русским», скінчив міністерську школу та ще якісь курси. Він найліпшого учня навчив якихось московських віршів. Учень був здібний, вивчив вірші дуже добре і відкалатав їх, як Отченаш, але без захоплення і інтонації. Ніхто на його декламацію не реагував ні одобренням, ні сміхом. Після нього виступали інші хлопці-школярі, яких навчив декламувати Берладин. Це були українські вірші й люди зразу ж почали реагувати дуже жваво, то сміялися, то сумували, бо в нас селяни не плескали в долоні. Коли продекламувало вже добрий десяток учнів, усе по-українськи, й публіка реагувала щораз сильніше, той перший хлопець, якого московських віршів навчив Лапій, пішов до Берладина просити, щоб і йому дозволено ще раз продекламувати, але по-українськи. Берладин дозволив, не зважаючи на те, що в черзі чекало ще яких двадцяттеро учнів, між ними й дівчата. І ось цей хлопець виїшов і з повним надхненням продекламував довгий український вірш, здається, Шевченка, який вивчив сам, без допомоги вчителя. Публіка була захоплена.

На третій рік, коли ми знову ставили Вертеп, з'їхалися люди вже і з довколишніх сіл, довідавшись про «дива» у Шпичинцях. Так учились наші діти читати й декламувати по-українськи, почали цікавитися українськими книжками. Батько, щоб не чіплялася поліція, завжди виходив після «спалення Ірода», так ніби програма вже закінчилася на тому. А що пізніше діялось, він «не знав», і не відповідав за це, як управитель школи. Це, буцімто, була ініціатива самих учнів і їх батьків.

В ті часи, не пам'ятаю точно в котрому році, єпископ Парфеній видав окремим листком уступ Євангелія від Івана, що його читається на Великдень, у перекладі українською мовою. Батько зараз же дістав його і на Великдень прочитав по-українськи, що викликало велику радість між селянами, які прагнули почути Боже слово своєю рідною, зрозумілою їм мовою. Десь у 1902 році я купив, через Методія Павловського, Біблію з Євангелієм, написану українською мовою (лондонське видання). Батько дуже зрадів і хвалив її, але ще більше був захоплений потім українською Біблією і Євангелієм у перекладі Морачевського. На Страсти Христові батько казав мені, щоб я пішов у церкву й під час читання «Діяння» хлопцями, замінив котрогось і прочитав по-українськи. Я так і зробив, десь

о год. 10-й ввечір, я поклав свою книжку наверха й почав читати. За хвилину люди, що були в церкві ворухнулись, підіймали голови й почали присуватись до крилоса. На обличчях їх була радість, а одночасно було помітне й переживання від того, що слухали. Потім хвалили мене перед моєю бабунею: «Ось, що панич, то панич. Читає гарно, так розбірливо, що зрозумієш кожне слово. А наші хлопці харламкають собі щось, що й не розбереш». Але хлопці-читачі добре розуміли справу, прийшли до мене й просили показати ту книжку, з якої я читав. Я показав, вони подивились, спробували читати і розсміялись: «Та воно ж по-нашому написано!» Тоді ж вони позичили в мене книжку і більше я її не бачив, але «Діяння» відтепер завжди читались по-українськи. А слухачі казали, що вже й хлопці навчилися «виразно читати».

Десь перед 1905 роком помер старий наш дяк. Антін Теодорович. На його місце прийшов його зять, молодий чоловік із Києва, Іван Квятковський, якийсь циганчук. Перед тим він служив писарчуком у поліції, а потім пішов чомусь у дяки. Був це високий, здоровий чоловік і мав добрий голос, але з його оселенням у Шпичинцях почалася трагедія. Він зараз же став донощиком поліції, що більше — провокатором. За що одержував, як казали, 40 рублів місячно. Так почалися провокації і доноси, а коли прийшли 1905-06 роки, в нашому селі вчинилося пекло. Найбільше провокував він мого батька. Коли погрози батькові не помагали, він постарався, щоб у «Києвлянині» появилася кореспонденція про те, що у Шпичинцях «піп — соціал-демократ». Консисторія зараз же зробила запит до благочинного о. Василя Радецького, який, розуміється, післяв таку відповідь, що справа ця затіхла.

Тоді Квятковський почав робити на мене доноси. Але я вже був у Києві й тільки зрідка приїжджав додому.

Тим часом вмирили старі священики, а на їх місце приходили нові, що не тішило батька. Так помер о. Іван Ольшевський у Ярешках і о. Даниїл у Макарівці. У Ярешки приїхав о. Андроник Снігульський, товариш батька по семінарії, але батько казав, що «з-під його рясн виглядають жандармські штани». І справді, з Ярешок почали напливати до поліції доноси і, як пізніше виявилось, робив їх Снігульський. У Макарівці появилася якийсь піп, що навіть не склав візити батькові, як своєму сусідові. Помер також о. Володимир Райський, а його заступив якийсь молодий священик. Помер і о. Григор Бігановський із с. Лисовець під Павлолуччю, а його місце зайняв молодий священик, чорносотенного напрямку. Батько казав, що від його постаті віяло атмосферою, принесеною з поліційного участка. Помер, врешті, о. Михайло Могилевич у Трубівці. Так зменшувалась кількість старих священиків, порядних людей, приятелів батька. На з'їздах у благочинного «стара гвардія» ще утримувала свій авторитет, але це була лише половина всіх священиків — сам благочинний о. Василь, о. Микита, мій батько, о. Євгеній Крижановський, о. І. Крижановський, о. Григорій Райський та ще двох священиків. Решта, сім священиків, це вже були чужі, психічно й етнічно, люди цій групі.

Батько, втративши багато старих приятелів, поволі входив у нове, молодше, світське оточення. Він почав частіше їздити до Києва, частіше

бував у Рильського, але й сам Рильський уже був постарівся, до того ж — хворів. У 1902 році Тадей Рильський, батько сучасного поета в поневоленій Україні, Максима, помер.

Було це восени. Два тижні перед тим я був у Рильських і сам возив Рильського по полях. Тепер я був у Києві. Та ось прибіг до мене Левко Юркевич й каже, що до Богдана Рильського прийшла телеграма — батько помер. Вони їдуть на похорон. Зібрався і я, взяв апарат і поїхав з ними. Іван Рильський був викликаний раніше.

Прийшовши в Романівку, я довідався, що місцевий священик не хоче ховати Тадея Рильського, бо він був католик. Іван післав посланця до мого батька і чекають на нього. Десять через годину посланець вернувся і сказав, що батько мій приїде і зробить усе, що треба. І справді, на другий день раненько приїхав батько. Він пішов до місцевого священика й почав умовляти його, щоб той поховав Рильського. Але даремно, він вимагав дозволу від архиєрея або консисторії. Тоді батько заявив, що поховає сам; так і зробив.

Похорон Рильського був гарний, за нашим українським звичасм. Труну везли волами, людей було багато, навіть із сусідніх сіл прийшли, бо Рильського наші селяни любили й шанували. Поховали його на селянському цвинтарі.

Смерть Тадея Рильського і постійна хвороба Вол. Антоновича відняли в батька цих двох великих постаментів, що на них він постійно морально обпирався. Тепер він почував себе осиротілим, тим більше, що й молодша дочка його покинула Шпичинці, щоб у Києві вчитися музики (в Лисенка). Батько залишився майже самотній, тільки із своєю 80-тилітньою матір'ю.

Прийшов 1907 рік, бурхливі часи. З того періоду я знайшов черновик листа батька, якого він писав до мене. Зміст цього листа сам говорить про батька.

На весні я приїхав до батька і зараз же, тої ж ночі, на донос уже згаданого дядка, був арештований і разом з цілим десятком людей одвезений до тюрми у Сквирі. Тут просидів 7 місяців, а потім ще деякий час у тюрмі в Києві.

Кожної неділі, не зважаючи на погоду, батько приїздив до Сквири, щоб побачитись зі мною. Якже ж я його просив, щоб не приїжджав, особливо восени, бо ж 35 верст дороги, та ще й вночі, не під силу йому. Та даремно, він завжди казав: »Господь дасть мені здоров'я й сили, коли я тебе бачитиму!« Він боявся, що мене запероторять у Наримський край, такий зловісний у ті часи. І справді восени прийшло розпорядження вислати мене на 3 роки в Наримський край. 21 листопада батько приїхав, щоб попрощатися зі мною. Зустрів мене скованого разом з моїм односельчанином Нечипором Касянчуком; нас мали відставити етапом у Київ. На другий день були батькові іменини і він ще й тоді приїхав на станцію Кожанку, куди проходив етап, щоб ще раз попрощатися зі мною.

Я не знаю, чи я чимнебудь відплатився батькові за цю любов до мене. І сьогодні, коли я пишу ці спогади, в моїх очах сльози... Діти оцінюють любов батьків до них тільки на смертному ліжку...

Батько приїхав ще раз у Київ перед самим Різдвом, коли мене випустили з тюрми, замінивши заслання на вигнання за кордон. Цього добився Біляшевський через міністра Сухомлинова. Батько попросився зі мною і поїхав додому. 23-го грудня я виїхав поштовим потягом; на станцію Бровки батько приїхав ще раз, разом із бабунею, яку я бачив востаннє, бо вона померла перед моїм поверненням. Ми ще раз попрощалися.

До Львова я приїхав 24 грудня, якраз на кутю. За кордоном прожив 3 роки і кожного тижня одержував від батька поштову картку, але на цих картках батько стільки писав, що інший не напише й на чотирьох сторінках закритого листа. Він міг писати незвичайно дрібно й густо, але чітко. Коли він довідався, що я одержав працю в музеї мит. Шептицького, то зараз написав митрополитові листа з подякою. Митрополит відповів йому теж листом. Він теж написав листа мосму приятелеві в Галичині, о. А. Пеленському, дякуючи, що той прийняв мене, як свого сина. А Пеленські дивувалися, що священник з «Великої України» пише такою гарною українською мовою.

За ці три роки мого перебування за кордоном я і не знаю, як тоді було з моїм батьком. Він писав мені, що із «старої гвардії» померли вже й о. Микита Боряків і о. Іван Крижанівський. Залишився тільки о. Василь Радецький. Жалувався, що молоді священники мають дуже мало етичного священничого духу, що появились між ними навіть і «восторговці». Річ у тому, що біля 1900-го року появилася в Москві протоієрей Восторгов, який заснував «фабрику» для дешевого «виробу» священників. Кожний сільський учитель міг їхати на його тримісячні курси, і такого учителя, малограмотного, що закінчив тільки церковно-приходську школу, випускали з тримісячних курсів Восторгова священником, посилали на Сибір або на Зелений Клин до переселенців. Але ті попи, поживши там кілька років і заробивши грошей, втікали додому. А що священників бракувало, вони діставали парафії і на Україні, знижуючи таким способом рівень священства. Це дуже гнівило батька.

Так звучувалось його коло знайомства із священниками, а розширювалось знайомство із світськими людьми, зокрема з інтелігенцією. Під впливом моїх праць про українські церкви, він почав їздити по старих монастирях, напр., у Почаїв, у Чигиринські монастирі, щоб оглянути їх власними очима. У Почаєві він бачив майже самих кацапів-монахів і тільки випадково вдалося йому, між старими семидесятилітніми монахами, знайти двох українців. Вони жалувалися, що архиєрей Антоній заповняє монастир кацапами і русифікує його. Вони повели батька у підземелля монастиря і показали йому там портрети князів, фундаторів монастиря, і скульптури, які раніше стояли нагорі, а тепер, якщо не знищені архиєреями й ігуменами, були сховані від людського ока, але збережені саме цими двома українцями.

В містах, жалувався батько, Синод наніс київському духовенству новий удар — забрав гроші від нього, складені самими священниками, які були призначені, як основний фонд церкви.

(Далі буде)

Д-р Микола АРКАС

»ЗАПОРОЖЦІ«

(УРИВКИ З »РОДИННОЇ ХРОНІКИ«)

(Продовження, 2)

«Бойова» діяльність »Низового товариства« виявлялась або в шпарких сутичках з »болгарчатами«, або в »братовбивчій« брані поміж собою, або в буревійних наскоках на овочевий сад, город і баштани.

Битви з »болгарчатами« відбувалися, звичайно, в улоговині коло солончака. Болгарські хлопчачки, душ тридцять, а бувало, що й більше, теж озброєні саморобною зброєю, спускались на бойце з Болгарки по досить стрімкому схилі, а ми ж шикувалися у бойовий порядок на самій низині, маючи на флангах лівобіч берег ріки, а правобіч — болото солончака. Наша кіннота, прихована кущами алеї, що вела до купальні, стояла в резерві. На валу цієї алеї, що геть заріс дерезою, шипшиною та терном, на випадок ворожого штурму, ми збудували цілий ряд укріплень, склавши тут запаси металюного каміння і іншого »бойового« інвентаря.

Болгарчата мали такі ж укріплення над схилом болгарського спуску; їхню фортецю ми ані разу не спромоглися здобути приступом.

Бій починала піхота, розпаливши себе перед тим обосторонніми герцями, на які виходили найязикатіші й найметкіші зачепи.

— Гай-гай, скільки того сміття болгарського набралось, дивіться, хлопці, все поле засмерділи, дихнути нічим! — вигукували наші.

— Ось таких облизян я в городі бачив, браття, у цирку. Їйбо, ось у тако-вісенькому ж лахмітті строкатому, тільки облизяни були чисті, викупані, а в цього бидла жупани ходором ходять од вошви! — одгризалися болгарчата.

Наші герцівники в боргу не лишалися:

— Хто обіззався, той і в... Хто б, хто б казав про вошву! Ви їх замість насіння лускаєте, яешню ними присмажуєте!

— А ви жулики-конокради, і батьки ваші такі ж!

— А ви, бусурмени, Бога нашого блазні!

— А ви й Бога не знаєте, панам підлабузнюєтесь!

— Таку погань, як ви, і Бог, і пан на поріг не пустить.

Поселенці-болгари ніколи під панами не були, й на це тут натякалось.

— Ану ходи, я тобі зуби поражую!

— А я тобі юшку з носа пушу!

— А я тебе...

Тепер приходила вже особиста перепалка.

— Мій тато твого батька на потраві запопав, вилами одчухрав! — гукав наш лицар.

— Не бреши, це мій тато твого батька в клуні застукав, борошно крав!

Це вже був початок бою. Летів перший камінь, а за ним другий, третій, і починалася колотнеча. Великим мінусом болгарчат була відсутність у них кінноти, цієї цариці бойовищ. Сутички починались перестрілкою. Наші стріли, зроблені з очерету й обтягнені на кінці смоляними кульками, спри-

чиняли ворогові мало шкоди. Зате ворожі пращі й каміння, що кидалося рукопаш, покривали наше лицарське тіло синяками, гулями і ранами. З огляду на це, й ми відкидали луки та хапалися за каміння.

Після довготривалої й неймовірно галасливої перестрілки, обидва воїнства, стрясавши ошепами та дерев'яними мечами, кидались у рукопаш. Здіймалась жаклива колотнеча, зброя шпурлялася геть, а натомість працювали кулаки, пазурі та зуби.

Вчепившись один одному в патли, лицарі качалися по землі, розлягалася вищання, скрегіт зубовий, лемент та нарікання; погрозливі вигуки мішались з ганебним ревом слабодухів. Видно було, як де-не-де різнобарвні постаті наших богатирів з дивовижною прудкістю кивали п'ятами. Численніші болгарчата починали перемагати і тоді лишалося слово за нашою кіннотою, царицею бойовищ.

Переваливши через рів алеї, з несусвітнім галасом, ми кидались уперед і болгарська «орда», як стадо баранів, шукала порятунку у втечі.

Ми тріюмфували. Але, Боже милий, в якому вигляді були лицарі та їхні жупани!

Половина богатирів, забувши про лицарську гідність, розмазувала по фізіономіях кров, густо змішану з слізьми та змістом носа, і ревма ревла на всі груди; кволодухі, побачивши перемогу, вилазили з кущів та болота, де перечікували пору смертельної небезпеки. На деяких ратоборцях від жупанів лишилися тільки рукави, або тільки горішня частина без припол, і то вся у шматках, самі ж фалди безслідно цезли в запалі колотнечі.

В Максимки, якимсь дивом, убрання збереглося в непорушності, але шаравари, дивовижним способом, зникли, ніби на них зазіхнув сам броненосний Арей... Так їх і не знайшли, на перевелике горе лицаря, що був примушений продефілювати перед моїм татом і челяддю на урочистому перегляді без них. В довершення, вигатила його ненька, закінчивши тим бойовий день.

За літо подібних бойовищ було кілька і завжди з яким-небудь несподіваним фіналом.

Так, напр., одного разу, всупереч звичайності, болгарчата дали рішучу одсіч нашій кінноті. Схопивши порозкидану в рукопашній січі зброю, вони шалено рванулися в протинаступ і, вигукуючи: »Тю-тю-тю-тюу!«, так налякали наших баских скакунів галасом та метушнею, що ті, розпустивши хвости, занорвилися і, скинувши частину рейтарів у болото, з другою частиною особливо чіпких їздців, гальопом помчалися до конюшні.

Спостерігши цілковите замішання в наших рядах, ворог кинувся штурмувати наші фортифікації, легко здобув їх і заходився руйнувати. Ми в той час стрімголов утікали, шукаючи порятунку за мурами садиби.

Лишившись і тут вірним своєму обов'язку воїнства, наш славний отаман тікав попереду всіх; лицарів, які підверталися йому під руку і які випереджували його, він владно нагороджував дошкульним стусаном свого берлабулави, і гуляла та булава по богатирських головах, як пальці піяніста по клявішах.

Добігши до надійного заборолу мурів, ми з жалем і обуренням стежили за тріюмфуючим супостатом та руйницькою його працею.

Коли ж увечері, знаючи, що ворог забрався геть, ми вернулися на поле січі, побачили, що ворог найогиднішим способом опоганив здобутки нашої твердині...

Обуренню нашому не було меж і наш славний отаман, там же, на опоганих руїнах, призначив було на наступний день генеральну батаву, але лицарство, ремствуючи, так голосно запротестувало, що з того міг вийти бунт. Отаманові нічого іншого не лишилося, як дати деякий час війську перепочити, а відомству відкласти.

Треба, однак, підкреслити, що наше військо — честь йому і хвала! — майже завжди перемагало, а болгарчата кидалися врозтіч.

Братовбивча брань вибухала з різних причин: то з-за суперечок у самому товаристві, коли військо розпадалось на два ворогуючі табори, то з наперед обміркованого пляну, а то й просто від довгого байдикування войовничих богатирів.

Одного разу, напр., ми влаштували морську баталію на ставку і, з огляду на те, що болгарчата фльоти не мали, ми обійшлись і без них, поділивши своє військо на турків і запорожців.

Але на ставку не було ні одного корабля, а тому ми нишком експропріювали дві цикові купільниці (ванни), які з непам'ятних часів відпочивали в одному з амбарів, прибили їх цвяхами до плотів і відтарабанили на фургоні до ставка.

Кораблі вийшли пречудові, з опанцереними бортами. З великою пихою, під галас сурем і гуркіт барабанів, ми спустили їх на воду й сховали від нескромних очей у гущавині очерету.

Другого ранку, у всезброї, двома ворожими колонами, ми рушили «до моря». Мені припало цього разу одягти кірасири (панцерники) покійного брата Петруся. Панцер я одягнув поверх свого пишного жупана і став схожий на самовар із френзлями. В латах було дуже незручно рухатися; ходу перешкоджав спідній обруб лат, які досягали до моїх колін, примушуючи мене порушуватися стрибцем. Одначе панцер виблискував просто феєрично й анулював усі мінуси.

На кожний «корабель» сіло по три лицарі, решта ж війська мала воювати на суходолі й тим підтримувати акцію фльоти.

Я був у числі мореплавців. Обидва кораблі благополучно вибралися з очерету і, на загальну радість, виплили на середину ставка.

Почалася перестрілка камінням, що було заготовлене в «трюмах» кораблів. З берега теж стали стріляти. Довкола кораблів вихоплювалися фонтанчики від «експльодуючих ядер». Гулко ці «ядра» ударялися в цинкові борти і в наші щити. Цей грім і войовничі вигуки переймала берегова луна, розносила їх по степу. Кораблі зближались, запас «ядер» кінчався, справа хилилась до абордажу (рукопашного бою).

На цей раз заманулось мені прославити себе героїчним учинком так, щоб вівки про мене пам'ятали. Осяяний ранішнім сонцем, як сайношоломний Гектор, я кинувся в атаку, вискочивши з купільниці на пліт. Але пліт враз нахилився і я зіскочив із нього в каламутну глибину ставка. Отяжений панцером, каскою і щитом, який зачепився за панцера, я зразу ж, як камінь, гулькнув на дно.

Пам'ятаю, що — будучи вже під поверхнею — я побачив над собою бербена обох плотів, почув приглушені викрики моїх надводних друзів і ворогів, які й далі завзято змагались. Я не встиг навіть второпати, що потопаю, коли ноги мої занурилися в грузьке й слизьке багно дна. Мої зусилля виборскатися з тягучого намулу й випірнути — були даремними. Прокляті лати вагою своєю тягнули мене вниз, вкладає в каску газета розмокла і каска так насунулась, що закрила й очі й ніс. Я опинився в жахливій ситуації: до верху було рукою подати, бо маківка мосї голови з двоголовим орлом каски вилискувалась на сонці, а я, в гостях у Нерей, починав уже бульки пускати. В цей критичний момент співбійці закричали над поверхнею води підскакуючого орла, припинили бій і витягли мене на берег; я вже умлівав і з переляку, і з того, що наковтався смердячої води.

Далі, абордажі (рукопашні бої) відбувалися коло самого берега на мілководді, а панцерники я сховав до кращих днів.

Одягнув я їх знову з такої нагоди: вже давно, нашу і, особливо, мою увагу приваблювала до себе птичність, де розгулювала на волі опірена живність, а між нею індички з індіками. Я особисто зацікавився останніми бундючно-гоноровитими фанфаронами, які щоразу вітали мій прихід одностайним белькотом. Я зачастив на пташню, де й уряджував воєнні перегляди індікам. Кожного разу вони надималися, пиндючилися, роздували кадики і, ахіллесівською ходюю, з голосним белькотанням, войовничо дефілювали переді мною.

Їх зовнішність була не тільки пановита й гордовито-пихата, а, одночасно, віддзеркалювала також сувору велич їх бранного духу.

Це, властиво, наштотхнуло мене на думку помірятися з ними силами, образно кажучи — зударитися з ними ратищами. Я був глибоко переконаний, що — під парадним опірненням їхнім, — ховаються якісь зачаровані лицарі в індічій машкарі.

Задумано — виконано! Запорожцеві не годиться оминати небезпеки, він звик зустрічати її грудьми та зброєю.

Своїми героїчними думками я поділився з паном отаманом і всім товариством, і знайшов у них повне зрозуміння — всі одноголосно схвалили мій намір.

— Добра думка, ха-ароша! Вдар на них. клятих, а ми з криші дивитимемось.

— Обов'язково співайте мені марша, коли я рушу на індіків.

— Ще б то! Бубни й сурми грянуть. Ми такого вшпарнемо, що аж ну!

— Ні, хлопці, краще без сурем і без бубнів, налякасте ними ворога, а я таки хочу подолати його сам! Ух, як кортить мені до них добратися!

— І то правда, а жаль! Музику ми б тобі заграли, про яку нікому й не снилося!

— Рогом грайте!

— Рогом, так рогом, можна й так!

Після цієї угоди, перед усім військом я підійшов під благословення пана отамана, так бо робили всі братчики славного товариства, коли вирушали на смертельну небезпеку.

— Чолом тобі, батьку! Благослови на труди ратні!

Пан отаман звів очі до небес і стряснув булавою:

— Бог благословляє і я з Ним... Нічого тут не поробиш, така вже доля наша собача... — і, пошепки, додав: — переможеш, хвіялку мені постав, а іншим — нічичирк...

— Гаразд, отамане, поставлю, за мною не пропаде.

— Коли так, — схились тепер.

Я схилився, ніби перед аналоєм з іконою. Дмитро стукнув мене булавою по постилиці й пройшовся кругом мене гергелем:

— Не розгинайся, »Отченаша« ще прокажи і перехрестись, як належить...

— Я ж, отамане, не новак, а старий запорожець, »Отченаш« тут ні до чого.

Отаман попхнув опіреного бриля з лоба назад і почував за вухом:

— Да, слушно, я, либонь, переплутав... Ну, валяй!

Соняшний ранок наступного дня обіцяв чудову погоду, надавав оптимізму й рішучості. Озброївшись списом і щитом, у кірасирських Петрусевих латах і шоломі, виграваючи губами бойового марша, лицарським кроком я рушив на індіків.

Для більшого ефекту, коло оццепного вістря я прикріпив червону шматку, знаючи, що бугаї не терплять червоної барви, кидаються на неї з задер-тими хвостами й настовбурченими рогами. Хоч індік і не бугай, проте, чому не випробувати? Люті ж у нього не менш, ніж у бугая!

І спроба закінчилась повною удачею. Запорозькі братчики сиділи вже на очеретяному даху пташника, коли я навстіж розчинив хвіртку, сміливо вступив у птиче царство, саме так, саме з такою мужністю, як пікадор на арену еспанського цирку.

В ту ж мить, запорожці засурмили наш »генерал-марш«:

»Ой, що ж то за шум учинився.

Що комар та й на мусі оженився...«

Марш перейняв мене незвичайним надхненням, але маршувати в кірасі було неможливо, тому я зробив хвацький богатирський скок і опинився коло індічої зграї. Поважною ходою, серед дрібноти, походили ворожі мені перевертні-велити. Вже на скрип хвіртки, вони зловіщо забелькотали і, витягнувши шиї, почали мене фіксувати задирливим поглядом; кадики їхні росли, надувалися й червоніли:

— Бель-бель-бель-фрррр!

Прикрившись щитом і вимахуючи оццепом з червоною ганчіркою коло вістря, я наблизився до них прискоком.

Індіки спочатку, мабуть, оторопіли, але, швидко опам'ятавшись, почали зловіщо пухнути та ще дужче надувати свої моторошні сизочервоні хоботи, всім своїм єством показуючи люту ворожість до мене. Співання, вигуки й посвист моїх друзів, що сиділи на даху пташника, ще більше підливали олії в огонь; здавалось, індіки вже не ходили, а плавали по землі, скоро-дячи її настовбурченим пір'ям. Вигляд ворожої ватаги був страшний; глянувши на сатанинське кодро, я на мить завагався, моторош холодком пройшла по спині й застрягла було десь у серці; але ганебну слабодухість я негайно ж відігнав геть, одним скоком опинився серед ворожої орди й заходився найближчих опудал оццепом з таким завзяттям штрикати,

що вони кинулися врозтіч. Я вкрай розвоювався та, заздалегідь святкуючи перемогу, почав наосліп дубасити ратищем усіх по дорозі; дісталось тут і куркам, і гускам, і качкам і, навіть, вертким цесаркам, не кажучи вже про індиків.

Товариство, що — як горобці — обсіло дах, було захоплене моєю хоробрістю; звідси розлягалися підбадьорюючі вигуки:

— Так його, шпар!

— Лупи!

— Підстьобни по ногах!

— По голові шарахни!

У войовничій екстазі, я намагався виповнити їхнє бажання, але раптом відчув гострий біль у литці, ніби хтось шпигнув мене гвіздком.

Зрадлива стріла! — майнуло мені в голові; я блискавично повернувся, щоб зустріти ворога грудьми, і обімлів: ощеп випав з моєї мужньої руки, коліна лицарських ніг підкосились, мене охопив невимовний жах. Прямо передо мною здimalось апокаліптичне страхіття з багряно-лілевым кадиком; воно свердлило мене моторошним, спопеляючим поглядом дракона-василиска, хрюкало, шипіло і, підскакуючи, дзьобало мої лати.

Я загорлав так, що озвалися, навіть, павичі, що паслись добрих півверсти від пташника, на другому кінці садиби, та, обезтямивши, метнувся тікати, але не до хвіртки, а до глухого високого муру, що оточував двір, гребінь якого був оплетений колючим дротом.

Тікаючи прискоком, я даремно благав лицарство, що голосно реготало на даху, рятувати мене. Товариство було захоплене видовищем і перервати його не збиралось.

Тим часом, індичий паша гнався за мною разом з кількома такими ж грізними співбійцями, решта ж орди розлючено дзьобала й шматувала пазурями червону ганчірку на кинутім мною ощепі.

Коло муру переслідувачі мене догнали і, хрюкаючи, почали осатаніло дзьобати мої ноги й лати.

Я вже не кричав, а вищав від переляку, заслоняв обличчя руками, дерся на мур, але проклята кіраса сковзатися і я зривався вниз прямо на дзьоби індиків, що націляли їх тепер на мою сідницю.

Збагнувши, нарешті, що в латах на мур мені не видертися, я заметушився вздовж нього, як загнаний у пастку трусик, а за мною драконячим прискоком гналися розлючені страховища.

Дерев'яніючими руками я, врешті-решт, відстебнув панцерники, скинув їх і, облегчений, знову подерся на мур. На цей раз мені пощастило вилізти на нього, але тут чекала мене нова халепа: я заплутався в колючім дроті й то так, що ні тпру, ні ну. Індики згромадились під муром і, підскакуючи, брали мене приступом. Вигляд їх був потрясаючий і я дійсно трясся, як осиковий лист на вітрі, дивлячись на ці виплодки пекельних канібалів.

Врятувала мене баба-пташниця, що — почувши моє пронизливе вищання — вибігла з хати й мітлою розігнала «гашпидів».

Мене зняли з муру і в жаліснім вигляді притарабанили додому.

Ця моторошна пригода так вплинула на мене, що в мене об'явився нервовий шок — сіпання щоки. Мучив він мене кілька літ і тільки тяжка

контузія на війні, на цей раз уже справжній, цілковито вилікувала мене. Нічого й казати, що на пташню я більше не заглядав, а індики й тепер наганяють на мене моторош...

Наші наскоки на сад і баштани цілком залежали від фортуни. Якщо садівник із помічниками або дід-баштанник не спостерегли нас — ми, нарвавши абрикосів та інших овочів, а на баштанах кавунів, динь і молодих огірків у пухирчиках, — »ставали табором«¹ десь у степу або в хащах нашого лісу та об'їдалися цими земними плодами. Але, коли сторожа з'являлася вчас, — ми, в страшній паніці, кидались навтіки.

Одного разу, під час такої шаленої втечі від охоронців саду, Сялька Рибалка злетів з коня і пішки метнувся тікати. На бігу, оглядаючись, з розгону налетів на кущ шипшини, де його, обтканого колючками, і захопив у полон садівник-чех.

Примовляючи ласкавим голосом »трохи можна, трохи незле«, він висік Сяльку лозою так, що й через тиждень Сяльчина сідниця виглядала, як смуглясті боки зебри.

За цей »героїзм«² Сялька одержав осаулську рангу під верещання сурем, грюкіт барабанів і тулумбасів.

Причиною цього підвищення, Сялька незвичайно гордився, вихваляючись, що потом і кров'ю своєю вплив у лаври товариства нові кетяги слави...

Наскоки наші на баштани відбувались звичайно увечері, на захід сонця, коли присмерк крив уже степи. Запасались торбами, лицарська кавалькада вирушала до мети своєї експедиції обхідним шляхом, манівцями, так, що дід-баштанник, курінь якого був посеред степу на горбку, не міг нас запримітити.

Зробивши об'їзд степом, ми спускались на дно баштаної балки та, припоручивши скакунів нашим коноводам Максимкові й Ванькові, повзом підкрадались до кавунів.

У ці моторошні, бентежні хвилини, ми забували про дійсність, забували самих себе. Цирю вірючи, що ми справжні запорожці, що матово-зелені гльбуси кавунів у буйній огудині ніщо інше, як голені голови засівших ординців.

Та і як було не розмріятися серед такої фесрії! Довкола нас стелився безмежний степ, оповитий серпанком присмерку; леліла далина з темними плямами терниц, з сизими смугами долину та самотніми, де-не-де бовваніючими, могилами. В логовині балки виднівся »великий сад«³ і, здавалось, що то не наш сад з лісом, в якому ми були знайомі з кожним деревцем і кущиком, в якому була протоптана нашою ходою кожна стежечка, а дикі хащі одвічної Базавлуцької пуці.

Розпарена денною спекою трава видихала прямий, дурманячий голову аромат дикого розвілля, що затаїло в собі тисячі найнесподіваніших небезпек; з неосяжної височини стежили за нашими різнобарвними фігурками перші зірки, які враз розжевірілися на блідо-блакитному димчастому небозводі. Як було тут не потрапити в тенета чарівниці мрії?

Держав десь остережливо деркач, попереджував свого побратима діда-баштанника про небезпеку, підпідьомкали уколисливо перепілочки, підгравали їм, взявшись за арфи, цвіркуни.

Прискорено, бентежно бились наші серця, все ество переймалося тривогою, зір і слух були напружені до краю — небезпека підстерігала нас зовсім близько, в кількох кроках перед нами.

Припадаючи до землі, завмираючи й знову повзучи, ми підкрадалися до баштана, як змії просковзували між огудиною й стовбурами кукурудзи, вправно одтинали кинджалами кавуни та дині, зривали огірки-пуп'янки, а потім, тим же способом, відповзали назад до коноводів й, перекинувши через чубки сакви-торби з здобиччю, вихоплялися на коні й з гиканням мчали повз баштан.

На наш гвалт із куреня вискакував дід-баштанник й, шкутильгаючи, біг навперейми; він люто вимахував руками, віртуозно лаявся, а потім, бачучи, що нас не перейме, кидав навздогін свій ціпок.

І які ж смачні бували трофеї нашого наскоку! І яку неймовірну кількість ми їх уминали! Холера кружляла довкруги нас, але до скитських утроб підступити не відважувалась...

Якось, наслуховавшись татових оповідань про облогу запорожцями якоїсь кріпости, — був то, здається, епізод з «Тараса Бульби», — ми особливо зацікавились, як обложені чи облягаючі робили підкопи.

На козацькій раді було постановлено випробувати і цей спосіб саперного мистецтва: — на те ми й запорожці!

З землею, однак, справа у нас не ладилась; промордувалися ми півдня і, замість міни (підкопу), викопали просто глибоку ковбань, придатну до садження дерева.

Спинилися ми над ямою і розвели руками:

— Не виходить! — сумно сказав пан-отаман.

— Не виходить! — луною відгукнулося товариство.

І тут, котромусь з найхитромудріших братчиків, спала на думку геніяльна ідея:

— А скирти нащо, хлопці?

Баско ми закивали п'ятками на гарман, де здіймалися велетенські, як півтораповерхові будинки, скирти старого сіна й соломи.

Шпарко запрацювали руки; робота швидко рухалась вперед й небавом тулуби саперів сховалися в продірявлених нішах й тільки ноги мінокопачів судорожно дригали назовні від великих зусиль. А робота була не абияка!

Раз-у-раз то той, то інший лицар виповзав з діри, щоб прочхатись, прокашлятись й глитнути свіжого повітря. Кожного з них важко було пізнати, настільки вигляд їх спотворили пиляка й трюха та брудні патьоки поту.

Але запорожці завжди були рішучими, сміливими й легендарно витривалими, то ж що їм пиляка і трюха! Вони і в порохівім диму, серед експлодуючих ядер бували, як у себе вдома, а говорилося, що дехто з них і в самому пеклі у Гаспида побував.

Глитнувши повітря, вони знову занурювалися в солому, як пірначі у воду.

Через якусь годину, навколо просвердленої скирти панувала цілковита тиша, жмутки соломи, однак, разом із клубами пиляки, були доказом, що в надрах величезної скирти кипить шпарка праця.

Ми й тут поділилися на два ворогуючі табори й вели зустрічні підкопи, з метою — в темних глибинах зіткнутися підземним боєм.

В повнім мороку, ми захлинались від порохняви й духоти; піл хрустів на зубах, забивав ніс і горло, викликав кашель та безперервне чхання. На мить припинивши роботу, ми прислухались, але ворога не було чути, зустрічні підкопи були ще далеко.

І раптом почувся глухий, мов з-під землі, лемент. Знов і знов. Я саме виборскався з діри й підійшов до отамана, що в скирту не ліз, а лиш стежив за роботою. Мабуть й інші копачі чули лемент, бо й вони рачки посипались із дір. Не було тільки Павки, старшого брата, вже відомого нам, Сяльки Рибалки. В його дірі зяяла зловіща пітьма.

Пан отаман підніс для удару свій обушок і безстрашно підійшов до Павкиної дірки:

— Агов, Павле, ти там? Чого репетуєш?

У відповідь, показався швидко рачкуючий Павлів зад і, в наступну хвилину, наш хвацький пан полковник беркицнувся на землю та, навіжено регочучи і виробляючи дивні вибрики всім тілом, почав качатись по траві.

— Іх-іх-уіх-ііх-ііх-ііі! — іржав він, зриваючи з себе жупан. Вираз його обличчя нічим не відповідав реготливим звукам, а віддзеркалював страшні страждання і великий переляк.

Вкрай здивовані й злякані, ми обступили шалючого лицаря, але трималися від нього досить далеченько, не відважуючись підійти впритул; навіть сам наш відважний отаман гукав з-за наших спин:

— Гей, Павко, сказився ти чи що, чого ревеш не-людськи?

— Іііх-ііх-ііі-і-і-ми-и-ах!

Така відповідь ще більше перелякала товариство.

— Чи не сказився, часом? — тривожно пробасив наш пан отаман, відступаючи далі. — Тепер гедзи всілякі літають.

— Гедз не гедз, а мені аж страшно! — прошепотів Грицько Журавлів.

— Він же в дірці сидів, які там гедзи! — завважив Сялька, готовий розплакатись.

— Що ж. що в дірці! Навіжений гедз і туди залізе, що йому! — резонно кинув отаман.

— Атож! У скиртах усяка погань водиться: тарантлі, шкаляпенди, щипавки... Я ось вигрібав солому та хвать рукою жука, як суслик завбільш-ки був! — додав Сюнька Купча, відомий у товаристві »заливайко«.

— Ну, ну, не бреші! Де ж ти бачив такого жука? — недовіриливо кинув пан отаман.

— Де? В скирті! У нас є кіт Мурко, так той жук більший за нього був!

Тим часом пан полковник, що корчився і здригався, несподівано підко-тився до самих отаманських ніг. Отаман злякано шархнув геть:

— Тю на тебе, божевільний!

— Перестань, Павлусю, не лякай мене! — благав Сялька, гублячи рясні сльози.

— Ми-и-мі-і-ши-и-и-ах-охі-ха-а-а! — ревів у відповідь Павка.

В цю мить, з-за вилоти його розхристаного жупана, вискочила величезна миша і повним алюром помчала до скирти.

— Держи-и-и! — загорлав отаман і шпурнув у неї свою булаву, але миша зчезла в скирті.

— Миша та яка аграпатна! — скрикнув пан отаман.

— Втекла! Як віл була! — охнув Сюнька.

— Ти дурак, розуміється втекла, а ти хотів би, щоб вона ліверанці тобі корчила! — накинувся на нього отаман. — Як віл... у тебе не очі, а панські пенце!

— А чого ти, Сюнько, того вола за роги не ловив? — ущипливо глузував наш «кобзар» Ванька Ципуриндя, — очі б мої не дивились на твою брехню!

Сюнька роздратовано хитнув головою:

— Ти, Ванька, дурень сліпий, у тебе в очах трахома засіла!

Ванька підскочив до Сюньки і дав йому в зуби, Сюнька копнув Ваньку ногою, одбіг і почав плюватися:

— Отамане, Ванька б'ється!

— Так тобі й треба, а за брехню впридачу!

Отаман схопив Сюньку за плече й так шарахнув булавою по його чолі, що Сюнька присів і, лементуючи, почав лаятись:

— Ти дурбило, а мамка твоя відьма, вона хвіст має!

Від такої образи пан отаман просто осатанів:

— Держить мене, хлопці, а то я чичас його вб'ю за ньеньку рідну! Він у неї хвіст бачив!

Сюнька, що тим часом майнув далеченько, крикнув:

— А батько твій — відьмак нехрещений, вночі він корів лоскоче, на цапі верхи по селу катається!

Пан отаман затяв зуби й погнався за образником; Сюнько п'ятами на-кивав та так швидко, що пан отаман його не дігав. Ледве переводячи дух, він вернувся до нас:

— Не догнав паскуду!

— Бачили!

— А ні, щоб отаманові своєму допомогти, ні, щоб за батька свого отамана помститись! — докірливо промовив Дмитро.

— Він же не з нами, а з тобою лаявся, ми сторона! — доречно зауважив Махтій Романов, розважливий пан-братчик.

— Коли зо мною, значить і з вами, на це я й батько ваш, отаман... Ну, та нічого, хай шкірить зуби, я його хату запалю.

— Не запалиш, її чорногуз стереже, гніздо під димарем має!

— Лучше на Павку гляньте, либонь уже помер, скорчило його по-мертвому! — гукнув хтось із гурту, що обступав славного пана полковника.

Пан отаман бігцем кинувся до нього:

— Диви, очі заплющив, а рота роззявив, мабуть помер! — жалісним фальцетом нарікав Гнат Велігура.

Остеронь сиділи Ванька і Максимка і ревли, аж у вухах ляцало.

— Павко! — несміливо гукнув отаман з-за спин громади.

Павка мовчав.

— Глянь, як руки по-мертвому підібгнув! — озвався той же Гнат.

Велика муха-м'ясничка сіла на Павкине чоло, почистила лапки й пода-лася на ніс.

— На козацькі тіла отак орли налітали, а на нас — мухи! — схлипнув запорозький боян Ванька Ципуриндя, хлопець сентиментальної вдачі.

Муха, тим часом, з носа зіскочила на Павкину губу роззявленого рота, потопталася там і ткнулася в ніздрю. Лоскіт її лапок, видно, отямив пана полковника і він так нежданно чхнув, що всі братчики, як сполошена пташня, кинулись від нього врозтіч.

Ванька і Максимка враз припинили рев і метнулися тікати у світ за очі, але їх перегнав славний пан отаман, що летів, як вітер, а за ним я.

Павка залишився сам, ворохнувся, сів і вказівним пальцем почав нишпорити в носі.

— Гей, Павле! — здалека крикнув йому пан отаман, виглядаючи зі мною з-за скирти. — Ти живий?

Інші братчики згромадились за нами й з острахом дивились на пана полковника.

— Миша де? — не відповідаючи на відповідь, гукнув пан полковник.

— Втекла, в скирті десь сховалася!

— Як віл була! — інформував пана полковника Купча.

— Цить, брехло! — притопнув на нього пан отаман. — Тут уже панахиду треба було править, а ти пхаєшся із своїм брехливим волом. Зась!

— Ох, братіки! — підводячись, нарікав пан полковник. — Помирати буду — не забуду!... Як скочить воно на мене в дірці, як залоскоче в рукаві та під пахвою, — я аж цілу соломину проковтнув, ось тут вона тепер! — Павка показав на пупок, — аграматне щось та страшне!

— То ж миша була, ти ж сам питався, де вона ділась, — здивувався пан отаман.

— Миша — не миша, а я не знаю... аграматне щось... — стояв на своєму пан полковник.

— Я ж кажу, що як віл було, не миша, не пацюк, а щось аграматне, я сам бачив.

— Сюнько! — гаркнув на нього пан отаман, — як не перестанеш брехати, погуляє моя булава на твоїй голові!

— Тоді й Павку стусани, він теж бреше!

— Від такої зневаги пан полковник аж почервонів.

— Слухай ти, стобрехо брехлива! В додачу до булави і мій пернач хвартapiaном на тобі заграє!

Пан полковник ухопив Сюньку за комір і замахнувся перначем.

— Сійте, сійте, хлопці, не сваріться! — озвався миротворний Махтій. — Було то не воно, а пільх-мишак, лоскотун страшний, а великі вони будуть он які!

— В Максимку заввишки! — додав Сюнька і дременував наветки.

Після такого афронту з боку мешканців скирти, ми примушені були і тут відмовитися від продовжування підкопів, так і не здійснивши лицарське бажання зійтися смертним боєм у надрах скирти.

Ввечері, в садовій альтанці, наш славетний пан кошовий скликав козацьку раду, на якій і звеличив урочисто пана полковника за його відвагу. Через тиждень він одержав нового жупана й нові шаравари, як нагороду за свою героїчну поведінку...

(Далі буде)

Леонід ПОЛТАВА

АКТОРИ

*П'ЕСА-ПОЕМА ДЛЯ ВИКОНАННЯ ДВОМА АКТОРАМИ — У 8 РОЛЯХ.
(Дія відбувається в Києві, в роках 1941, 1240, 1708, 1918 і знову в 1941)*

ДІЮТЬ: **ЙОСИП** — актор Київського театру, літня людина,
МАРІЯ — акторка, його дружина.

Вистава йде в супроводі магнетофонної стрічки з записом музики і звукових ефектів. Для музичного оформлення використано VII Симфонію Бетговена. Автор звукового оформлення — радіоінженер Богдан Бобинський, Нью-Йорк. Постановник може по-своєму оформити звуковий супровід.

Вся дія відбувається за лаштунками сцени Київського театру впродовж ночі, під час німецької окупації України у 1941 році, коли окупант змінює окупанта.

«АКТОРИ» — п'єса багатоплянна, задумана як героїчна драма з акцентуванням ідеї незнищимості української нації та її носія — окремої людської одиниці, яка впродовж віків недолі духовно зростає і, пізнаючи себе та світ, — в самій собі, на основі християнського світогляду, знаходить точку опертя в історичних заверюхах (романтика вітаїзму).

Пишучи цей твір у Нью-Йорку в 1960-61 рр., Автор в окремих характеристиках героїв взурувався на певні біографічні дані з життя заслужених акторів української сцени О. Добровольської та Й. Гірняка — учнів і послідовників «Березоля» Леся Курбаса.

Прем'єра «Акторів» відбулася весною 1962 р. у Філадельфії, Па., у виконанні Марії Степової-Карпак і Йосипа Паздрія (режисер вистави), в присутності понад 600 глядачів.

*

*Борітеся, поборете,
Вам Бог помагає —*

Тарас Шевченко

*Україна завжди змагалася за свободу —
Вольтер*

ДІЯ I

Київ, 1941 р. Зима. Початок німецької окупації. За лаштунками сцени в Театрі — кімната. Двері до гардеробних. Велике вікно на вулицю, прикрите заслоною. В кутках звалені на купу рештки декорацій — з різних століть. Стіл з телефоном, столик з радіоприймачем, фотель, стілець. Електрична плитка, чайник. На вішаку — кілька костюмів.

Ява 1.

Вечір. Марія сидить у фотелі, замислилась. Холодно, і вона в пальті. Йосип стоїть на краю кону, перед порожньою залєю театру, в якому минуло його життя, як і його дружини. Тепер цей театр закрила нова, фашистівська влада.

СТРІЧКА: вітер, що поволі спадає (після вступної музики).

ЙОСИП : Закрили мій театр. Прийшли, такі чужі...

Щільніш прикрили те, що вже було закрите.

Розкритою могилою лежить

Порожня зала... Як же розбудити

Від сну кошмарного оцей чудовий світ,

Що сам себе закинув поза ґрати,

Що написав собі — як вирок! — »заповіт«:

»Тут — заборонено і жити, і вмирати!«...

МАРІЯ : Спинись, акторе мій! Іди сюди, до мене.

ЙОСИП : Знов опинились ми в бісівській перезві...

МАРІЯ : Ой, не барімся: загуде сирена
І звідси нас не пустять вартові!

ЙОСИП : Зажди ще хвилю.

Мабуть дуже хворі ми,

Театре мій, моя життєва ватро,

Холодна ватро без вогню! —

Вже стали й глядачі акторами

Трагічного всесвітнього театру!

СТРІЧКА: — сирена —

МАРІЯ : Сирена!

ЙОСИП : Прогуде...

Лишімсь, Маріє, тут.

МАРІЯ : Тут? Ночувати?

ЙОСИП : Так, немає ради.

Що ж краще, ніж »капут«.

Ніч пересидимо, як ніч Шехерезади,

А вранці — підемо.

МАРІЯ : Куди?

ЙОСИП : Туди, куди збиралися —
Додому.

МАРІЯ : Ох, Йосипе... Тепер усюди жди содому,
Чужинця крику жди, ще більшої біди...
Так все наше життя, немов порожня зала.
Несе його, як за водою пліт...

ЙОСИП : Ти перебільшуєш.

Чи ж мало ми збирали

Тут оплесків-подяк за довгих сорок літ?

На цих дошках, у бурі й лихоліття,

Між геніїв, акторів і граців
Ми ж переносили з століття у століття
Самі себе і наших глядачів;
Ми чесно йшли в найвищій нашій ролі.

МАРІЯ : Тепер усі в житті, неначе на гастролях...

ЙОСИП : Ми ставили тут слово на сторожі...

МАРІЯ : Ще більше сторожів тут ставили при нас...

ЙОСИП : Так. Всяк було... Міняються вельможі...
Але з тобою ми були не раз
Не тільки понад ними — понад нами,
Понад судьбою! В дивному вогні
Ми ж доторкались очима руками
До схованок в столітній глибині;
На цих дошках не раз ішли походом...
Не раз ми поривалися іти
Аж до колиски рідного народу!

МАРІЯ : Щоб нині — до останнього дійти!
Дійти до поліційної години,
В театрі замкненому, без людей...

ЙОСИП : Завжди коротка ніч на Україні...
Це тільки бунт заблуканих ідей...

МАРІЯ : Облишмо, Йосипе.
(Йосип щільніше прикрив штору на вікні)

ЙОСИП : Нагрієм кави?

МАРІЯ : Нас тут вони — нагріють...

ЙОСИП : Заживе!
Давно загинув швед біля Полтави,
А Швеція живе собі й живе!

МАРІЯ : Та надто важко стало. Так тривожно.
Непевности прокляття між людьми.

ЙОСИП : Маріє, що ж ти? Так не можна, —
Для нас найбільша певність — ми сами.
Як жолудь непомітний, друже,
З нас кожен взявся п'ястися у дубі...

МАРІЯ : П'ястися взявся... А кому ж ти служиш?
Не Мельпомени, ми — отих раби,
Чужих столиць, смаку чужого... Годі!

ЙОСИП : Я був рабом і буду ним завжди —
Рабом мого спартанського народу!
(Марія наливає каву, змінює тон на грайливий)

МАРІЯ : Маестро! Вас запрошує сюди
На чай... Ах, що я! — на турецьку каву,
Хто? — сеньйоріна! Кружева, балкон...
Блакитна хмарка... Море кучеряве...

ЙОСИП : Іду! Як хто? — ну, як... Наполеон!
І каву цю беру, неначе Австерліц, я,
І дякую поклоном...

СТРІЧКА: за стіною пройшла військова частина.

МАРІЯ : Тихо! Чув?
Ми ще накличемо міліції-поліції...

ЙОСИП : Нехай ідуть! Я сам їм присвічу.
Отут посадимо і скажемо: »Будь ласка,
Лиш не заходьте з чобітьми у казку!...«
Маріє! Ми ж народжені на те,
Щоб в казці оновлять брудне реаліте!

МАРІЯ : Пий, Йосипе. Остання стигне кава.

ЙОСИП : Остання кава...
Я й без неї не засну.
Що ж далі?
Знаєш,
Тут я почеплю об'яву,
Що будем грати п'єсу... про війну!
Про ту війну, що мов заклятий камінь
Усіх слов'ян придавлює віками.

СТРІЧКА: здалеку долітають кілька пострілів і крики...

МАРІЯ : Угомонись. Ти чув, як ті заграли?...
Я так хотіла б, Йосипе, піти
Стежками вигадки, фантазії шляхами
Ген-ген в давноминуле, в край химер,
В тепер забуті нами золоті світи,
Коли так лагідно цвіли найперші квіти
І на щасливому чолі землі
Віночком райдуга лежала!.. Світе!..

ЙОСИП : Так ходім, Маріє!
Ми все життя програли для людей, —
Візьмім цю ніч собі, і даймо волю мріям,
Зударам думки, штормові ідей!
Самі собі заграймо! Раз, уперше!
Я маю тему: щастя протиріч.
Заграймо так, щоб навіть і померши —
Ми пам'ятали цю розкішну ніч
І знали, що сильніший заборон
Горіння творчого неписаний закон!

МАРІЯ : Акторе мій! Ти знов мене виводиш
Кудись на височінь, де я...
Так, згода —
Нехай ця ніч чорна ніч — сонцями засія!

ЙОСИП : Іди назад, в віки (крізь гардеробну...)

Це ж суть мистця: єднати три кінці —
Передземне, сучасне і загробне...

МАРІЯ : Ні, друже мій, залишмо заміри оці...
Не можу нині грати. Надто свіжа
Ще чутка про донос у магістрат...

ЙОСИП : Ось це і грай, що в саме серце ріже!
Хіба в історії не йшов на брата брат?
Хіба в пільмі татарської навали,
В державі русичів, не лиш в УєСеСеР —
Чи ж ми не мали
Того, що сталось в Києві тепер?..
Іди. Я буду в Церкві Десятинній,
Що смертю смерть перемогла. А ти —
Прийди туди як зрадниця, рабиня,
З людей «татарських»...
(Йосип голосно наказує)
Підійміть мости!
Забийте двері! Приготуйте луки!

Ява 2.

(Марія виходить у гардеробну передягтись на татарку)
Жінки і діти, станьте на коліна:
Нехай Господь відчує муки,
В яких народжувалась Україна!
Палає церква... Валиться стіна...
Але дзвіниці — їм не взяти!
Я тут стоятиму. Тут сам Батий пізна,
Що означає русича відплата!

Ява 3.

(Доки Йосип перевдягається, щоб зіграти ролю Мечника —
настирливо дзвонить телефон)

СТРІЧКА: телефон...

Ява 4.

(З'являється з ключем у руках і тінню зникає Марія — Кіз-
Одарка». Телефон дзвонить. Входить Йосип-мечник, з мечем
і луком)

ЙОСИП (до телефону): Ні, ні — машинами віків не поєднати!
Я в княжім Києві й тебе не визнаю!..
Я — руський мечник. Буду захищати
Мою святиню, і любов мою,
Що там, в льохах, під мурами святині
Пораненим допомагає нині...
Як Божя свічка, догоряє Київ,
І княжих воїв сила розстає

В громах мечів і стріл проклятого Батия!
Сварились: це моє, а це — твоє,
Аж дочекались — смерди і бояри!
Знов сунуть... Хмари їх... І стріли — чорні хмари,
А копій, а мечів! Знов палять!..
Ну, підходь!

(Пускає крізь вікно-амбразуру стріли)

Їх з лівої стіни вже обливають варом!
Дружини наші... Лучники... Господь
Нас охоронить. А як ні — у небо
Візьми нас, Господи, бо ми жили для Тебе!
(Пускає стріли)

Ява 5.

(Знову, як кішка, крадеться Кіз-Одарка з ключами)

МАРІЯ : О, інч Алла! — усе в руках Аллаха!
Кіз-Од. Допоможи ж мені ці двері відімкнути,
Щоб військо праведних над Десятинним дахом
Півмісяць виставило! Щоб хутчіш здобути
Невірних позолочену святиню,
Обернену киянами в твердиню!
*(Не бачить Мечник, що Кіз-Одарка намагається відімкнути
двері, аби випустити і сюди татар)*
Я маю інший ключ під кам'яним карнизом...
Забувши смак дніпрові води,
Я звикла до татар, кібіток і кумису,
Воїв і перемог татарської орди.
О, мій володарю! Все вчинить нині
Твоя гаремниця, твоя рабиня!
Я — потатарчена. Та вчинить Кіз-Одарка
Таке, чого не жди й від справжньої татарки!

(Мечник-Йосип помітив чужинку)

ЙОСИП : Ти хто?

МАРІЯ : Киянка я... Мій мечнику, мій вой!..

ЙОСИП : Іди униз, до раних. Та скоро,
Бо ось обваляться церковні хори
І вже не буде шляху! Поспішай!

МАРІЯ : Я буду тут тобі допомагати...

ЙОСИП : Тут лиш одно вікно. Іди, не заважай!

(Марія ще раз намагається відімкнути двері)

Спинись! Ти випустиш їх, проклята!

МАРІЯ : Нехай ідуть! Нехай...
Ти бачиш, скільки їх?
Орда, орда іде!

Я знаю силу їх, я виростала з ними,

Хоч і родилась в Києві...

Татарська сила — незборима!

Йде, чуєш?

ЙОСИП : Так ось ти хто!..

Ти — зрадниця!

МАРІЯ : Мовчи! Скорись, не супереч!

ЙОСИП : Так, я мовчатиму —

Нехай говорить меч!

(Йосип-мечник підіймає меч над головою «Татарки».

В ту мить — СИРЕНА)

СТРІЧКА: СИРЕНА...

(Марія безсило падає у фотель)

МАРІЯ : Тут сплутались віки...

ЙОСИП : Як завжди...

МАРІЯ : Є ще кава?

ЙОСИП : Я затулю вікно...

(Затуляючи, глянув у щілинку)

Гай-гай, яка зима!..

Для «християнських» орд нема закону й права,

Нема минулого й майбутнього нема...

(Наливає каву, п'ють)

ЙОСИП : Чого лиш не добились

За ці віки...

МАРІЯ : Удосконалюючи зло!

А тіло — залишилось людське тіло

Таким крихким і ніжним, як було...

ЙОСИП : Ще більш роззброєним, бо предок наш від болю

Ховався у кольчугу... Я здійму.

Так як сподобалось минуле «Дике поле»?

МАРІЯ : Я все таки вклоняюся йому:

Тоді ми шикувалися у лави,

Щось відкривалось у житті нове...

ЙОСИП : Давно загинув швед біля Полтави,

А Швеція живе собі й живе!..

СТРІЧКА: ТЕЛЕФОН...

(Йосип біля телефону)

Що? Світло? Не було.

Летіли літаки, і пролетіли?.. —

Сердечно дякую за вістку!

(Кладе слухавку)

Пронесло...

МАРІЯ : Була тривога?

ЙОСИП : Так.

МАРІЯ : А ми й не чули!

ЙОСИП : Що ти, —

У княжім Києві були свої турботи!

МАРІЯ : Перевдягнусь...

Ява 6.

(Марія виходить перевдягтися)

ЙОСИП : О, скільки раз неслó отак, до краю.

Згасала думка і згасала кров...

Та знов і знов на берег випливаєм,

І хату ставимо, і вкопуємось знов...

СТРІЧКА: СИРЕНИ гудуть ВІДБІЙ...

(ГОЛОС Марії)

МАРІЯ : Ти чуєш, Йосипе? — Відбій!

ЙОСИП : Чудово!

Та не журись:

Вони ще прийдуть, знову!

Ява 7.

(Входить Марія у звичайному одязі)

Так, не журись: вони прибудуть знову...

МАРІЯ : Ти знов жартуєш...

ЙОСИП : Ні.

Ще довго до світання...

А я хотів би в цю шехерезадну ніч —

Найважче пережить бомбардування!

МАРІЯ : Та що ти?!

ЙОСИП : Так.

Це був би наче суд, суд про найвищі справи.

Набридла довга ніч. Нехай би грім заграв!..

МАРІЯ : А може б ми пішли?

ЙОСИП : Не варт ризикувати.

А йти? — куди, коли усюди ґрати?

Лишімося. І будемо лишатись,

Вслухатися у дальній перезвук

Не цих мечів, обернених в гармати,

(Кидає меч в куток)

А в людське серце, вільне від розлук,

У музику його; в гармонію чудову.

Ім'я якій... —

Найвищий злет любови:

Вслухатися у час, у хмари, у буття

Під назвою стогранною — життя.

- МАРІЯ : Як я люблю тебе в такі хвилини!
Любов'ю матері, товаришки, сестри,
Земною — дівчини, небесною — черниці...
Ну, скинь, мій мечнику, оці старі дивниці.
(Йосип скидає кольчугу чи накидку)
- ЙОСИП : Виходжу з них, неначе із нори.
Ми — в іншому Києві! Йдемо певнішим кроком...
Спудеїв хор гримить... Козацький коней чвал!
Піднявся гетьманат, немов рухливий вал!..

МАРІЯ : Рік — вісімнадцятий?

- ЙОСИП : Я про часи барокко.
Вонό химерне, мов жіноча вдача,
Вонό прегарне, мов юнача врода,
Просте й складне... Воно таке, неначе
Найвища зірка в бані небозводу!
Завіхрилося кучерявим чубом
Над гордим чблом з мармуру —
Щоб у хохлацькій лінії
Перед ізбою з почорнілим зрубом
Отак безглуздо впасти на коліна...

СТРІЧКА: СИРЕНИ, ЗЕНІТКИ...

(Марія злякано падає на коліна)
Маріє, так не треба!
Ми з тобою
В цю ніч виходим на вершину світу,
(Вибухи бомб)

СТРІЧКА: ЙДЕ ДО КІНЦЯ ОБВАЛУ СТІНИ.

- МАРІЯ : О Боже ж мій, а в місті — діти!..
Замовкни, Йосипе, ми із цієї ніччю
В печеру летимо доісторичну!
(Бомбардування)

- ЙОСИП : Так родяться нові, Маріє, ери,
Оновлюється в смерті світ.

- МАРІЯ : Дарма!
Один лиш крок нас ділить від печери,
З якої людству виходу нема!
(В цей час оглушливий вибух бомби, скиненої з літака, світло гасне).

З А С Л О Н А

(Кінець I дії)

ДІЯ II

Там же. Йосип заслонює вікно. Марія приводить до ладу кімнату після бомбардування, складає речі, розкидані повітряною хвилею.

Ява 1.

(Марія і Йосип)

ЙОСИП : Ну, заспокойся. Все уже минуло.

МАРІЯ : Лишилися ми... Страшна — ...

ЙОСИП : Чудова ніч!

МАРІЯ : Мене отут немов заносить мулом
Минулих і сучасних протиріч...
А так хотілось вирватись і стати
На точенці спокою, на шпилі,
З якого я промовила б, як мати,
До всіх людей — про щастя на землі!
Та все одним кінчається. Дивися:
Розбиті черепки...

ЙОСИП : Зітхни — і усміхнися!
Життя було б нудне без катастроф.
А розміри — дрібненькі чи космічні —
Не важно!
В парки ідилічні
Життя мене не допускає Бог!

МАРІЯ : У тебе гудзик відірвавсь.

ЙОСИП : Нічого,
Для нас неважно, а людей — нема.

СТРІЧКА: ТУПІТ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ, стихає...

МАРІЯ : О, як набридло жити крадькома!..
Одна упала мабуть край порогу...

ЙОСИП : Марієчко!
В цю надзвичайну ніч
Не зводь мене на стоптану дорогу,
Лишім буденщину!
Піди і об'явся...

МАРІЯ : Знов носієм одвічних протиріч?..

ЙОСИП : Якщо про жінку — я не помилився б...

МАРІЯ : О так, жінкам не легко, брате,
Серця із розумом у ці часи єднати:
Втрачати те, для чого вік жилла,
Губити...

ЙОСИП : Знаю.
Можна знов шукати!
І треба знов шукати!

МАРІЯ : Я матір'ю ніколи не була...

ЙОСИП : А ти, Маріє, справжня мати.
В цім крутіжї змагань, невдач, образ,
В глухій петлі сибірської дороги, —
Признаюся: твоя любов не раз
Мене — немов маля — підводила на ноги.

МАРІЯ : Спасибі, Йосипе!
Як жаль, немає кави.

ЙОСИП : Та з нами завжди є...

МАРІЯ : Що?

ЙОСИП : Глянь!
(Цілує дружину)

МАРІЯ : Ой ти, лукавий!..

ЙОСИП : Я хочу заспокоїти тебе:
Ходімо звідси геть, хоча б на триста років...

МАРІЯ : Перенесім себе
У золоті часи козацького барокко!

Ява 2.

(Марія і Йосип виходять у гардеробні)

СТРИЧКА: ПРОЇЗДИТЬ КАВАЛЕРІЯ...

Ява 3.

(Йосип виходить, в одязі київського архітекта, з рулоном паперу. Він у Києві 1708 року)

ЙОСИП : Якщо козацька — прошу, а як ні,
То потрудіться проминуть, панове:
Ми іншим вершникам дамо сьогодні слово
У нащій стороні!..
Ах, я стомивсь... Хоча на втому права
Не маю, бо — »перікулюю ін мѳра«,
Як мовив Прокопович, наша слава
У Академії... »У зволіканні — горе!
І небезпека... Де? У чім? — не чую.
Тут, в Києві, я ж не якийсь прохожий:
Доми возвожу і церкви будую.
Мені пошану сам ясновельможний
Не раз являв тут. Друзі, ми — щасливі! —
Гетьманське військо з шведськими полками
Зустрілось в Горках! Зникне юродивий
Цар-лапотник... І оцими руками
Я диво вічарую, возведу будову
Таку, що в камені озвуться наші кроки:
На всю Європу власне скаже слово

Козацький Край —

Земля козацького барокко!

(Йосип-архітект пише, потім читає патетично)

»Не слухай плоти, мира, диявола, зовущих

І в бездну адову тя мучити ведущих,

Но Христа слухай, Бога і Спаси Твоєго,

Любезно приймай Його до дому свого!»!..

Прислужнику, нагрій, будь ласка, кави,

Я буду працювати уночі —

Проектуватиму собор багатоголавий

На славу й честь Гетьманської Держави!..

Де ж це слуга?

(Шукає ключі у скриньці)

Хто звідси взяв ключі?

Чому так тихо у моїй господі?

(Стукіт у двері, то прибігла із зруйнованого Батурина

Марія-козачка)

Прислужнику, впусти!

Та що це з ним? Діє він?

Заходьте, прошу.

Ява 4.

(Входить схвильована і змучена Марія — посильна козачка з Батурина. Одяг пошкоджений. Марія плаче.)

ЙОСИП-

Архітект : Привіт вам і поклін...

Що сталося?..

МАРІЯ-

козачка : О пане-архітекте, ось записка

З Батурина, якого вже нема...

(Подає записку)

ЙОСИП : Сідай, післаннице. Ти наче з пожариська?..

МАРІЯ : Я вирвалася звідти крадькома.

Сам Чечель дав мені адресу пана,

Звелів пробратися до Києва...

ЙОСИП : Зажди,

Я — архітект, я — не військовий, я не...

МАРІЯ : Ми всі, ми всі в страшній біді!

ЙОСИП : Ми всі в біді?

(Йосип підходить до вікна, показує на будову)

Дивись!

Ту будову, що в небо злітає,

Я ставив, як вийав розгону і сил

Гетьманського Краю — Козацького Краю,

Якому немає могил!

Той камінь — мов усміх дитячий... І враз —
Зімкнувся в зеніті у лінію строгу,
Гострішу й точнішу за точний алмаз,
На самій межі між Землею і Богом!
Посланице!
Землю свою я люблю,
В останній будові — дивися й пізнаєш, —
Я навіть тобі воздаю похвалу,
Хоч вперше тебе у житті зустрічаю!
В тих закрутах каменю — є щось твоє;
У різьбах, фігурах, порталах і сходах —
Встає гетьманат, сам Мазепа встає,
Як символ держави, як велич народу!

МАРІЯ : О, Боже!..

Читайте ж записку!

ЙОСИП : Ах, так...

(Читає)

»Скажіть у полку, щоб усі на підмогу
Негайно в Батурин!
Ваш Чечель — слуга і козак».
Гаразд, я піду, але завтра —
До полку неблизька дорога
Й московська застава...

МАРІЯ : Йдіть нині!

ЙОСИП : Йти на ніч,
Коли вже й чорти всім говорять »добраніч«?..

МАРІЯ : Запізно...

Батурина більше нема.
Там тільки вогонь та московські знамена.
Даремно гармати гули Кенігсена
І військо козацьке вмирало дарма:
Нос знищив усе, новочасний Іуда:
Впустив москалів у Батурин!

ЙОСИП : Що? Як?..

МАРІЯ : Мій пане!
Возводьте споруди.
Але з-за споруди дивіться,
Що діється в світі!..

ЙОСИП : Ах, все це — не так.
Ось Карл із Мазепою вдарять за рани,
І встане Батурин, і Чечель ще встане,
Як з попелу Сфінкс устає!

МАРІЯ : Ні, пане,
Із попелу — попіл лише постає!..

(Марія змінює тон, знеможено упавши в фотель)

Мій любий, пробач:
Я не можу більш грати.
Зробімо перерву.
Я хочу сказати,
Що в цю ніч, в порожнім театрі, в чеканні
Останньої бомби, в сиренах риданні
Для мене відкрилось щось нове, незнане,
Болюче і рідне, мов рідного рана:
В цю ніч я уперше з собою
Змирилася тут
Після довгого, впертого бою.

ЙОСИП : Чому, Маріє?

МАРІЯ : Бо своє життя
Не так я бачила за юности моєї:
Пригод я не шукала й забуття,
Жила в родині, з думкою про неї,
Про звичай жінки, може і закон —
Дітей ростити, щоб вести все далі
Себе, свій рід, народ...
А нині як на трон
Мене хто ввів у цій порожній залі:
Не дурно ми пройшли і крізь сибірське горе,
Не дурно навіть тут зазнали стільки горя ми —
Нехай на мить, нам все ж судилось стати,
Мій акторе,
Народної історії акторами!

ЙОСИП : Марієчко,
Ця ніч — виходить поза час,
Такого й дня ще не було у нас!
Ах, як би я хотів після такого бою —
Розважитись на старість із тобою!
Потанцювати б, всупереч законам
Верлінського «Наполеона»!..
Включимо радіо. Лишімся в цій одежі —
Шістнадцяті-сімнадцяті віки —
Хай дивляться усі на світі стежі,
Як з вічністю танцюють старики!

(Вмикає радіоприймач)

СТРІЧКА: ТАНГО лунає з приймача...

Танцюєм танго!

МАРІЯ : У таких костюмах?

ЙОСИП : Саме в таких! Збавни, куди цей звук сяга,
Цей пружний рух, ця райдушна задума
І пристрасти невибухла жага...
(Танцюють)

МАРІЯ : Такої ночі справді ми не знали!
(В музику поволи входить гул ЛІТАКІВ, що поволи наростає;
сирена)

Здається знов сирени нам заграли?

ЙОСИП : Хай рвуться бомби! Може спинять нас,
Та навіть бомбам не спинити звуку,
Що крізь століття простягає руки,
Нас обертаючи у незнищимий час!
(Літаки пролетіли. Танго обривається. Йосип шикає на радіо-
приймачі іншу станцію)

СТРІЧКА: РАДІО-ГОЛОС:

»Ахтунг, вніманіє, увага!

Повідомляємо все населення Києва, що кожний, хто
вийде на вулицю до шостої години ранку, буде забитий
без попередження! Штадтскомандатура«.

(Музика і марш)

ЙОСИП : Сідай, Маріє, відпочинь.

МАРІЯ : Як добре!

Ми в двох епохах побували в двох!..

ЙОСИП : І в кожній відкривали щось хоробре,
Щось гарне, що єднає нас обох.

МАРІЯ : Які ж мізерні всі оці облави...
Все після них стократно заживе!

СТРІЧКА: КОЛОНА ВОЯКІВ ПРОХОДИТЬ...

ЙОСИП : Я світло вилучу.

(Вимикає, відслонює вікно: видно далеку пожежу)

Пожежне світло...

Та і це — дрібненька справа:

Ще яскравіше засія нове --

МАРІЯ : Давно загинув швед біля Полтави...

ЙОСИП : А Швеція живе собі й живе!

СТРІЧКА: ПІДХОДИТЬ ПАТРУЛЬ, ГОЛОСИ ПАТРУЛЯ:

»Відчинить!« »Мах ауф!«

(Йосип жестом заспокоює Марію: він і не думає відчиняти!)

СТРІЧКА: МУЗИКА...

З А С Л О Н А

(Кінець 2-ої дії)

(Музика триває до 3-ої дії)

ДІЯ III

Там же, при слабому освітленні.
Стихає вступна музика.

Ява 1.

(Йосип і Марія — в звичайному одязі. Вони стоять при вікні і дивляться, відхиливши штору, на Київ).

МАРІЯ : Ущухла заметіль. Знов небо повне зір.
Пожежа згасла. Патрулів нестало.

СТРІЧКА: ПОТЯГ ПРОЇЗДИТЬ...

ЙОСИП : І потяг пішов — всьому наперекір!
Який бадьорий звук, аж веселіше стало!
(Марія підходить до радіоприймача)

МАРІЯ : Я ще ввімкну. Послухаймо...

ЙОСИП : Гаразд,
Хоча вони згубили людську мову,
Все обернувши у собачий сказ,
Та ще й не будь-який, а програмівий!

СТРІЧКА: РАДІОПРИЙМАЧ...

(Марія поволі змінює станцій)

РАДІО-

ГОЛОСИ : »Товаріші, сьогодні ми взяли Харьков!« ..
»Гойте вір габен Шаркофф генномен!«
»Гирен зі дох вас дер загіт: — Товариші салдати
і красноармейці Красной Армії! От я попав у плен,
Германці харашо з нами обращаюцца, дають роботу і
покушать. Переходіте на сторону германської армії!«
(німецький марш)
»Брати і сестри українці!
Москва і Берлін зводять бій за нашу Україну,
за наш Рідний Край! Не довіряйте катам України!
Готуйте зброю до слушного часу! Великий Тарас Шевченко
сказав: »Борітеся — поборете, вам Бог помагає!«...
(Повстанська українська пісня)
На цьому підпільна повст«... — РАДІО ще передало
стрілянину і підпільна станція замовкла.

(Коротка павза, Марія шукає іншу станцію)

»Товаріщі граждане советской страны! Товаріщ Сталін
і вся партія прізивають вас захищать нашу страну!
Как сказал Тарас Шевченко: »ми разобйом врага« — »і на
оновленной земле врага не будет супостата«...
(советський марш)

»Вір габен дох гойте Шаркофф генномен!
Ес лебе Тарас Шевченко! Ес лебе Гроседойчесрайх!..«
(німецький фашистівський марш)

Марія рвучко виликає приймач.

ЙОСИП : Послухала? ..

МАРІЯ : А наші голоси? —
Ледь чути їх... Чужий панує голос.

ЙОСИП : Вони приховані, неначе в зёрні колос,
Ми тільки стігнемо для справжньої краси...
Ти вже стомилась, бідна.

МАРІЯ : Котра нині?

ЙОСИП : Вже п'ята почалась.

МАРІЯ : Скажи, як чує час людина у пустині?
Чи: як життя в старі часи ішло,
Коли годинника не бачили й у мрії?

ЙОСИП : Годинника тоді, звичайно, не було,
Та час від того не спинявся, Маріє.
Як поршень, він виштовхує віки
То в смутку осени, то в щасті весни,
І крутяться живі маховики
Чи — по-сучасному — »історії колеса«...

МАРІЯ : Акторе мій!

ЙОСИП : Моя Маріє-мріє!..

МАРІЯ : Хвалім самі себе...
Дивуюся тепер,
Що стільки вже століть ми перейшли у мріях,
А й досі не згадали про останнє: смерть.

ЙОСИП : Ніколи я не вірив у »останнє«.
Занадто зчіплені життєві ланцюги:
Вони самі в собі — ріка і дно, і береги.
Ти хочеш це збагнути?
У повстання
Ходім, Маріє, в той великий рік,
Коли щодня густішали могили,
А смерть все менше й менше мала сили —
І їм на цій землі не відродитися повік!
Піди у гардеробну,
І з'явися
Ну, ось, скажімо, наче медсестра.
Рік Вісімнадцятий!.. (Звичайно, розійшлися
Такі роки в наробу з-над Дніпра
З роками у наробу з-понад Сєни

Чи Висли... Дано кожному свік Рік...)

Сестрою-жалібницею до мене

Прийди.

Як і в житті, я твій, Маріє, чоловік.

МАРІЯ : Ходімо, друже мій, в чудовий рік надії,
Коли народ, мов сад, розцвів...

ЙОСИП : Та вдарили сніги —

(Вдягає шинелю вояка Армії УНР)

І цвіт оббили! І лишилися ми, Маріє,

Віч-на-віч: ми — і вороги.

Ява 2.

(МАРІЯ вийшла перевдягтись на сестру-жалібницю Армії УНР,
ЙОСИП закінчує перевдягатись на сцені, адже театр —
безлюдний).

ЙОСИП : Здобуто Арсенал! Наш Гайдамацький Кім,

(вояк Петлюра нас повів!...

Армії УНР) Та що зі мною сталось?

Стукоче у висках і серце б'є хуткіш...

Ми Конотоп їм нагадали Арсеналом!...

(Заточується від гарячки)

Де ж це Марія? Сестри-жалібниці,

Ви біля нас, як ті весняні птиці,

Здоров'я і надії додаєтє!...

Ні, ні, зі мною щось не те:

Гуде у голові, неначе б'ють у дзвони,

Все тіло ломить...

Світ немов притих...

Відстань, йди геть!... Ідуть і йдуть загони?

Та в мене — ти ф!

Ось п'ятна виступають, мов проказа,

Лепроз, лепроз! Не здогадався відразу,

Що вже й тебе торкнулася коса...

Спиніться там!

За свідків — небеса

Ми візьмемо, бо все дали, що мали,

Бо краще смерть, ніж жити на колінах!

Вас знищить вітер з України!

Хай все оновить вітер з України!...

Йдіть же сюди! Хто залишив

Отут дітей? Мій бідний цвіте!...

Люди,

Візьміть їх! Отамане, запиши:

Мільйон дітей — і кожне хоче груди,

Тепла і усміху, привітної руки...

А в мене ж — ти ф!!!
Хоча Шевченка посоромтєсь, люди...
Ідуть і йдуть більшовики,
Керенці, денікінці, махновці,
Антантці, врангелівці, котовці,
Червоні... білі... зелені...
І Троцький — на шнурочку
Веде Леніна...
(Знеможений гарячкою, ЙОСИП падає в крісло)
Що? В кріслі — певніше?..
Як страшно кружляє земля...
Хмари занадто низько...
Скапує воском стеля...
Києве мій! Ти сьогодні, як те немовля,
Покинуте світом!
(Опам'ятовується, встає з крісла)
Дє я? Що сталося, дє я?..

Ява 3.

(МАРІЯ — санітарка Армії УНР, входить стомлена, але радісна).

- МАРІЯ : Добридень, Йосипе!
- ЙОСИП : Це ти, Маріє?..
Йди звідси! Забери отих дітей!..
- МАРІЯ : Дітей?
- ЙОСИП : Візьми, бо ж смерть навколо шаленіє!
М і л ь й о н дітей... Бач, ручки простягли,
Бо кожне ж тягнеться до щастя...
- МАРІЯ : Та що це з ним? Невже ж нещастя
Безумства?!
- ЙОСИП : Добре, що прийшли
Ви, пані...
- МАРІЯ : Йосипе! Мене Марією в с і звали!
- ЙОСИП : Марія?.. Друже мій, де ж ти була?
- МАРІЯ : Я перев'язувала там, під Арсеналом,
Але немов сама поранена була —
Тривогою охоплена... Сідай.
Ти натовився.
(ЙОСИП покiрно сiдає)
- ЙОСИП : Я так стомився...
Що сталось в Києві. Хутчіш, оповідай!
- МАРІЯ : Ти хворий, Йосипе!
- ЙОСИП : Я з ними тут сварився...
Ось знов вони! Послухай, почекай!..

СТРІЧКА: 4-хв. звукова картина »ІСТОРІЯ УКРАЇНИ«... ЧУТИ ЛАГІДНИЙ СПІВ ПТАХІВ...

ЙОСИП : Русь Київська! Благословенний край!
Карбує срібло князь!..
І враз —
Галоп татарських коней!
Йде Азія на нас!
Пожежі і ясир...
Виття вовків... невольників прокльони...

СТРІЧКА: ПРОМЧАЛИ ТАТАРСЬКІ КОНІ, ЗАВИЛИ ВОВКИ НА ЗГАРИЩАХ; ЗНОВУ ЦОКІТ КОПИТ — ЦЕ КОЗАЦЬКА АРМІЯ! ЗАГРАЛИ КОЗАЦЬКІ СУРМИ.

Козацька армія — їм всім поклала край!
Підводиться народ, освячений Андрієм!
Встас наш гетьманат!
Мов сонце. сходить Київ,
Світилом правди і добра!..

МАРІЯ : Стривай!

ЙОСИП : Ні, ні, мовчи — я йду шляхом народу!
Промчались вершники...
Страшний Полтавський рік!..

СТРІЧКА: ПІСЛЯ УРОЧИСТОЇ МУЗИКИ — УДАРИ ГАРМАТ...
Гармати Петра — розстрілюють свободу!..

СТРІЧКА: ЛУНАЄ БЕЗБОЖНЕ: »БОЖЕ, ЦАРЯ ХРАНИ«...
Отак прийшла Москва —
Прийшов недолі вік!
Та краще смерть, ніж жити на колінах!
Душа народу — Божеськи-жива:
Підводиться Шевченка Україна!

СТРІЧКА: КРІЗЬ ПОСТРІЛИ — ГИМН »ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА« — І ЗНОВУ ПОСТРІЛИ...

І знов Москва,
Перефарбована Москва,
Недоля нашого народу!..

СТРІЧКА: КУЛЕМЕТНІ ЧЕРГИ ЗАГЛУШИЛИ УКРАЇНСЬКИЙ ГИМН — ЧУЄМО »ІНТЕРНАЦІОНАЛ«...

МАРІЯ : Годі!
Спинись!

ЙОСИП : А ми —
Як острів серед хвиль чужинної стихії...
Новий »господар« йде,
Щоб »визволяти« знов,
Щоб Києвом не став мій Київ!..
Щоб замість радості — неволя й кров...

СТРІЧКА: ПОСТРІЛИ ОБРИВАЮТЬ СПІВ »ІНТЕРНАЦІОНАЛУ«; НАСТУПАЄ »ДОЙЧЛАНД ІБЕР АЛЕС«...

Ми — тут,

А навкруги — вони...

(МАРІЯ підводить ЙОСИПА до крісла)

МАРІЯ : Не треба, Йосипе.

Ти натовмивсь, засни...

(ЙОСИП в гарячці хоче вирватись)

Отямся, Йосипе! У тебе пропасниця!

(Саджає ЙОСИПА в крісло, бере воду й ліки)

ЙОСИП : Хто ти така?

МАРІЯ : Марія-жалібниця,

Сестра медична з війська УеНеР.

Ти хворий! Я тобі наказую тепер:

Пий ліки, Йосипе!

ЙОСИП : Ти знаєш: я не п'ю.

МАРІЯ : Це не горілка!

ЙОСИП : Дай же діткам!

(Встає знову з крісла)

Дай України нашої сиріткам,

Хай хоч нап'ються... Душу хай мою

Не мучать!

Кожному ж треба свята,

Радости хочеться... Людині треба людей...

Ти ж — мати! Виведи!...

Дітей... Отих дітей...

Дивися, бачиш? — світ притих...

Сам умираючи, і нас примушує вмирати...

Чекає...

Я ж не буду ждати!

Ідіть сюди! Зберу вас, наче мати...

Давайте ручки... ти і ти...

(ЙОСИП кидається до дверей, які МАРІЯ закрила своїм тілом, наче хрестом; вона помітила тифозні плями)

МАРІЯ : О, Боже мій! Спинись!

Та в тебе — ти ф !

Ходім, сідай...

(ЙОСИП покійно сідає в крісло)

ЙОСИП : У мене — тиф?..

Прошу ж тебе, Маріс,

Іди від мене, йди.

(ЙОСИП не подає МАРІСЮ ліки)

МАРІЯ : Сама від себе?

Ні, Йосипе: є ліки — є надія,
А я нікуди не піду від тебе!

ЙОСИП : Я хворий...

Спасибі за поміч... Зажди! —
Що нині у Києві?
Я вже устану...

МАРІЯ : Скажу, при єдиній умові — сиди.

Я щойно з Софіївського майдану:
Полки козаків... Прапори жовто-сині...

І дзвони Софії... — усе, мов клятьба,
Щоб ми зненавиділи долю раба!..

(Знеможений ЙОСИП задрімав у кріслі)

Як дивно він міниться... Раптом притих...

Тиф, проклятий тиф,

Що губить нас, гірше ворога!

СТРІЧКА: НАДІЙШОВ НІМЕЦЬКИЙ ПАТРУЛЬ, ЧУТИ: «ГАЛЬТ!»...

Отак ми в театрі й забули про них!

Фашистський патруль!..

Ти, Йосипе, спи.

Стомивсь мій актор...

Побіжу ж, зодягнуся —

Ще ввійдуть в театр!

Ява 4.

(МАРІЯ вийшла перевдягтись у звичайний одяг).

СТРІЧКА далі: СТУКІТ У ДВЕРІ, КРИК «АУФМАХЕН!»...

(ЙОСИП почув стук, зірвався на ноги)

ЙОСИП : Ви знову?

Ви знову бажаєте нашої крові

До нашого ж хліба?.. Збираймо ж дітей!

Маріє, хутчіше, бо їх аж мільйон, —

Ми жодного з них не дамо у полон:

Це все України!.. Скоріше ж, маленькі,

За мною, за мною... У вашої неньки

Ще руки зав'язані...

Ще мабуть ніч...

(ЙОСИП в тифозній гарячці «веде дітей» під вікно, відчиняє трохи штору, і в цю мить — постріл: ЙОСИПА поранив німецький патруль)

СТРІЧКА: ПОСТРІЛ...

Поранили!..

Театр — не театральний...

СТРІЧКА: (РАПТОВО КОРОТКИЙ ПОВІТРЯНИЙ ВІЙ, ПАТРУЛЬ ПОДАВСЯ ГЕТЬ...)

Утік патруль...

Ось, Йосипе, ти на суді з судьбою.
Як вийдеш переможцем із двобою,
Тоді — усе в тобі, від скита і сармата,
Все, аж до Курбаса, учителя і брата,
В Сибіру мертвому... Ти — виповнений вщерть.
Бери ж, мов прапор, час, в якому мандрували
З дружиною в цю ніч —
І переможеш смерть!
(ЙОСИП затуляв плече рукою, сідає в крісло, як раніш)

Ява 5.

(Входить МАРІЯ в звичайному одязі; ЙОСИП намагається не подати виду, що його поранено).

- МАРІЯ : Вибач, коханий, вже не сила більш грати.
Вже п'ята минула.
Вертаймось назад, на підмостки...
- ЙОСИП : У ніч під замком, при чужих сторожах?..
- МАРІЯ : Збираймось додому!
- ЙОСИП : Там непрохані гості.
- МАРІЯ : Кінчаймо театр!
- ЙОСИП : Переходьмо у жах,
У жах окупацій?..
- МАРІЯ : Що ж, друже мій, чи раді чи не раді... —
- ЙОСИП : Скінчилась ніч Шехерезади?...
- МАРІЯ : А ми — живем!
- ЙОСИП : Ми цієї безлюдної ночі
Подивилися людству, Маріє, у очі...
- МАРІЯ : Я йти готова.
- ЙОСИП : Зачекай, Маріє...
- МАРІЯ : Минула ніч, неначе у кіно...
Розкішна ніч!.. Я кави ще нагрію.
- ЙОСИП : Не йди під вікно!
- МАРІЯ : Що сталося?
То бліднеш ти, то ніби рожевієш?
Забудь уже про тиф, зійди в життя зі сцени...
- ЙОСИП : Вже сорок літ на сцені я, Маріє,
Не так то просто в мене...
Ще мусим півгодини почекаати —
Години поліційної межа.
- МАРІЯ : Ні, Йосипе! Побліднув не спроста ти —
Ти ранений!
- ЙОСИП : Ще й без ножа...
- МАРІЯ : Куди? Чи давно?
- ЙОСИП : Сталась гра у житті:
Патруль крізь вікно.

(МАРІЯ допомагає ЙОСИПОВІ зняти шинелю, перев'язує поранене плече)

МАРІЯ : Мій любий, мій рідний... Чудовий мій брате,
Згадай: в Десятинний — останній поріг,
В двобої з Батисм ти мав умирати,
Ти навіть загинув — і все ж переміг!
А там, у нещасті Полтавського року,
Коли запізнались спинити розлив, —
Ти гордо воздвигнув козацьке барокко
І мармуром їх зупинив!
(МАРІЯ допомагає ЙОСИПОВІ вдягти звичайний одяг)
Опирайсь на мене, так як я спиралась.

ЙОСИП : Переболить...

МАРІЯ : Ходім, чи право чи не право!

ЙОСИП : Ну, не хвилюйся: усе до шлюбу заживе.

МАРІЯ : Давно загинув швед біля Полтави?...

ЙОСИП : А Швеція живе собі й живе!
(Спираючись на плече МАРІЇ, ЙОСИП виходить на авансцену)

ЙОСИП : Прощай, театре мій!
Ти через кілька літ
Будитимеш зі сну, з кривавого кошмару
Народи!
Ти воздвигнеш кращий світ
На згаріщах всесвітнього погару!
Як не терзали нас з усіх сторін «орли» —
Ми все таки цю ніч — пережили
І, заручившись честю й Батьківщиною,
Своє утвѣрджуєм:
ЛЮДИНО — БУДЬ ЛЮДИНОЮ!

(МАРІЯ з ЙОСИПОМ виходять — у залю або за лаштунки, під
СТРІЧКА: кінцеву згасаючу музику. Голоси патруля: «Відчини!», «Ауф-
махен!», — чути брязкіт розбитої прикладом рушниць шиби.
Але на сцені вже нікого немає.)

З А С Л О Н А

К і н е ц ь .

*

Кінцева примітка: Прапрем'єра «Акторів», присвячена кол. березільцям Олімпії Добровольській і Йосипові Гірнякові (присутній на виставі), відбулася 31 березня 1962 р., в постановці «Театру Малих Форм» під реж. Богдана Паздрія, який виконував роль ЙОСИПА, Марія Степова-Карпак — роль МАРІЇ.

Всі авторські права застережені за автором і його родиною.
Нью-Йорк, 1961-1962.

Р. ВОЛОДИМИР

МАЗЕПА ПІСЛЯ ПОЛТАВИ

(Уривок з поеми)

З АСПІВ

Хто, справді, ти, великий гостю мій,
Що все блукаєш у моїх думках,
Високо-випрямлений, хоч сумний,
В гурті, чи сам — постійно одинак?
І не збагну, що в тебе на умі,
Коли поглянеш прямо, дивно так,
Тим поглядом, важким від задумів,
Де скрився глибоко сердешний знак.

Нічого більше не бажав би я,
Як розгадати загадку твою;
Хоча й відоме всім твоє ім'я,
На чий сам згук злобою лютою
Скипить аж кров лукава москвина,
Хоч подвиг знаний, вкритий мукою,
І, вольового, шлях твого буття,
Ти все ж остав для світу тайною.

Помер давно й сьогодні ще живеш,
Колись побитий — згодом переміг,
В казенних храмах виклятий, а все ж
В душі народній шану й честь зберіг;
Того й Москви ненависть не уб'є ж,
Хто символом в серцях мільйонів ліг!
Мій гостю, що завжди перед ведеш,
Нехай живе зорі твоєї біг!

Дарма, що полонив твій геній світ,
Ніхто тебе як слід не зрозумів;
Ти й романтичної персони рід,
І паж, і ще суперник королів,
Злочинцем навіть царський кльовн прорік,
А все пусте, обмова ворогів...
Тож об'явись, душе, на весь свій зріст,
Щоб вірно я впізнати тебе зумів.

Ольга ЛУБСЬКА

МІСТЕРІЯ З МІСЯЦЕМ

Темрява, як загадка бездоння,
Випусти голубку, вірницю розвідин.
Молиться холодна оболоня,
Звідки виринає ідол мідний.

А на ранок,
Як настане соняшне народження,
Не повернеться голубка на твій ганок, —
Перед ідолом упала заворожена.

РОЗМОВА З ТОПОЛЕЮ

Хай спогадання не бентежать болем.
Зашелести мені, тополе,
Від ярої трави ніжніше.
Чужинкою ти на межі стоїш,
Верхів'ям відсвіти сузір'їв ловиш,
А все смутна, що й слова не промовиш.
Зашелести ніжніше, тихше,
Хай шелестіння приколише
Усі страждання на землі,
Усі жалі,
Великі і малі.

Петро КІЗКО

СНЯТЬСЯ СНИ

Сняться сни, та все тривожні,
То село моє, то ти . . .
Чорні клунки подорожніх
Та хрести, хрести, хрести.
В сни давно не вірю, нене,
Хоч про них — багато мов.
Лиш тепер чомусь до мене
Віра в сни вернулась знов.
Може це тому, що кожна
Ніч для мене — шмат доби.
Бо забуть ніяк не можна
Материнської судьби.
Всіх молінь твоїх за сина,

Теплих усміхів очей.
А війнула ж хуртовина,
Гірша грозяних ночей.
Розійшлися... Розлучились...
Не злічити всіх розлук.
Ворон чорний, ворон білий
Завдає ще більших мук.
Де сліди твоїх мандрівок?
Де шукать стежину ту,
Щоб докупити нам щасливо
Знов зійтись у святу,
Вогом карану країну, —
За які гріхи? — Не знать.
...В ніч глибоку горобину
Хтось жене людей із хат...
Сняться сни, та все тривожні,
То село мос, то ти...
Чорні клунки подорожніх
Та хрести, хрести, хрести.

1962.

НІ, НЕПРАВДА...

Ні, неправда, що юність минула,
Що вітри весняні відгули.
Бо не візьметься серце намулом
Тих, которі Тобою жили, —
Твоїм щастям і болем, і горем,
Многострадна ти, Мати моя!
Може, й досі у далеч ти зориш,
Чи не ходить десь доля твоя.
Весен скільки! І ранків — не злічиш.
Скільки зір — як у повісті слів.
Тільки радістю втому залічиш
І незбуте прожитих років.
Вітер, вітер весняний — полями,
Хай це буде ув осінь, зиму.
Бо живу я Твоїми чуттями
На шляху мандрівному своєму.
Тож неправда, що юність минула,
Що вітри весняні відгули.
Бо не візьметься серце намулом
Тих, которі Тобою жили!

1962.

З ТВОРЧОСТИ УЯРМЛЕНИХ

Микола ВІНГРАНОВСЬКИЙ

Пошуки за справжнім мистецтвом

У Київському часописі «Молодь України», чч. 75 і 76 з 1962 р., появилася була велика стаття М. Вінграновського під заголовком «Безсонне, стооке мистецтво. — Роздуми над літературним сценарієм і фільмом». М. Вінграновський уже відомий читачам нашого журналу з тих зразків своєї творчості, які ми друкували в попередніх числах «ВШ». Він поет, письменник і кінорежисер, який намагається продовжувати велике діло такого велетня української підсоветської кінематографії, яким був Олександр Довженко. Сміливість і небуденність думки, висловленої Вінграновським у згаданій його статті, каже нам познайомити з нею українську спільноту на чужині, тому й друкуємо ту статтю у широких витягах. — Ред. «ВШ».

*

...За яким чародійним велінням може постати перед тобою вся історія людства зримо, віч-на-віч?

Це — кіно.

Гойдаючись ще в своїй кінематографічній колисці, воно вже простягало свої сміливі рученята від пірамід Єгипту аж до сонливих просторів Місяця...

Не вміючи ще говорити, але торкнувши своїми рученятами народи і квіти, струмки і поїзди, кіно, бодай ще німо, але вже плакало, страждало, сміялось, дивувалось, стверджувало і заперечувало.

Його кінематографічну колиску з першого дня народження відразу ж колихало чимало батьків. Серед них і живопис, і архітектура, і театр, і література, і музика... Це енергійне дитя росло не днями, а секундами... І сьогодні, коли за 60 з лишком літ маємо новітню форму кінематографа — широкоформатну, ми в змозі сказати, що за формою своєю кіно — мистецтво реактивне.

Як зменшився світ з появою кіно! Скільки духовних непорозумінь між народами спростувало воно і скільки ще спростує! Як швидко зближує воно людину з людиною!..

...На сьогоднішній день кіно, сконцентрувавши в собі найбільш могутні мистецькі прояви людського духу, правомірно виходить в голову всіх мистецтв як мистецтво найбільш ефективне, емоційне і впливове.

На завтрашній день кіно, невідступно атакуючи театр і тисячосторінкові повільноході романи, перетвориться на невидане за своєю чарівністю мистецтво як за формою, так і за змістом.

Мине ще п'ятдесят літ — і кіно буде ніяково посміхатись, оглядаючись на свій широкоекранний, панорамний, циркорамний, широкоформатний

одяг. Але в тій посмішці не буде ні краплі іронії, бо в тому одязі воно постало на цивілізовані очі двадцятому століттю; і в тому одязі проходили його перші кінематографічні смолоскипи...

...Кіно безсонне. Воно діє вдень і вночі. Кожну хвилину в павільйонах кіностудій земної кулі змінюються сотні метрів плівки. Кожну хвилину всіма мовами народів світу лунають голоси режисерів: «Увага! Мотор! Зйомка!» І схвильовані артисти в образах королів, марсіян, шахтарів, запорозьких козаків, вчених-атомників діють перед об'єктивними очима кінокамер.

Кіно — стооке. Вдень і вночі воно працює на всіх асамблеях і виверженнях вулканів, на дні океанів і в космосі. Воно фіксує всі розумні і нерозумні прояви людського буття.

Художній кінофільм створюється так. Кінодраматург пише сценарій чи екранізує п'єсу, роман.

Кінорежисер читає сценарій, і коли той лягає режисерові на душу, починає працювати над ним. За певний час режисер відзняє весь кінофільм в уяві. Він уже бачить місця, де повинні відбуватися події фільму, бачить дійових осіб — їхній зріст, одяг, ходу; відчуває тембр голосу, темперамент; чує характер музики в майбутньому фільмі, а також його ритм.

Режисер пише режисерський сценарій, в якому він вибудовує на папері всю зрілість фільму.

Це все — основні компоненти створення фільму.

Закінчивши застільну роботу над фільмом, режисер починає працювати над ним практично.

Кіно — мистецтво колективне. Художній фільм створюється людьми багатьох професій, починаючи з головного режисера-постановника, оператора, художника, композитора, директора (в руках якого все фінансування фільму, артистів), і закінчуючи столярами, піротехніками, шоферами, сторожами...

Кіно — мистецтво творчо-виробниче. Жодне з існуючих мистецтв не знає такого тісного поєднання творчості й виробництва.

В цьому, особливо, для режисерської і акторської професій, ховаються певні труднощі.

У гамі і лементі моторів, вітродувачів, молотків, пилок, у незадоволеннях бригадирів, робітників, режисер повинен зуміти не «розчинитися» в усьому цьому і неухильно здійснювати свій творчий задум.

Іноді при визначенні трудности і складности професій, котрі існують на світі, професія кінорежисера ставиться в першу п'ятірку.

Кінорежисер — тисячорукий диригент величезної оркестри, окремі солісти якої приходять до режисера зовсім не підготовленими: в кінофільмі часто-густо ролі виконують люди, які не мають спеціальної акторської освіти. Але чи за своєю зовнішністю, чи за зростом, чи за манерою розмови вони впадають в око режисерові і він запрошує їх, як кажуть, «з вулиці» і ділить з ними, а також з професійними артистами й усім колективом своє нелегке і довгоплинне кінематографічне натхнення — створення фільму.

...Режисер диригує сходом і заходом Сонця і Місяця, подихом вітру і штормом у морі... Для цього він мобілізує всі свої нерви, розум, серце, волю, знання і міру свого таланту.

Прекрасна професія! Як треба багато знати у ній! Як важко і благородно бути справжнім кінорежисером — синтетичним художником свого часу і народу.

Політика, економіка, філософія, живопис, математика, музика, архітектура — все, все, що відбувалось і відбувається у фізичному й духовному житті людства, становить професію кінорежисера.

Який режисер, такий і його фільм. Естетика, мораль, філософія, інтелектуальні небеса персонажів фільму завжди прямо пропорціональні аналогічним категоріям, закладеним у самому режисерові.

Ніколи ще глухо-сліпороджений режисер не створював доброго фільму. І навпаки, коли талановитий режисер береться за талановитий сценарій, він створює прекрасний фільм.

Коли ж талановитий режисер бере пересічний сценарій, він все ж таки створює фільм, а сам передчасно сивіє.

Зовсім же погано, коли і сценарій, і фільм оцінюються двома-трьома рівнозначними епітетами, і фільм, як безхвостий горобець, стомлено перепурхує з екрана на екран, аж доки критика не обскубе його до пір'їночки і не заховає в якийнебудь найтемніший кінопідвал.

Особливо багато таких безхвостих кіногоробців, які часом видають себе навіть за орлів, на жаль, розвелосся в нашому українському кіно.

Я не пригадую майже жодного фільму Київської студії останніх років, який би оригінально і по-своєму відкрив і розробив сучасну тему нашого життя. Всі фільми моєї студії (імени О. Довженка — прим. ред. »ВШ«) виходили і виходять після аналогічних фільмів інших студій країни, особливо після »Мосфільму«.

Прикро, але факт, що в своєму творчому житті Київська студія ще тримається за спідницю »Мосфільму«, »Ленфільму«, студію імени Горького.

Вже набридло лаяти Київську студію. Набрідло виставляти себе на глум і на сором широкого кола глядачів і цінителів кіномистецтва.

Сумно, але і сьогоднішній творчий градус моєї студії близький до нуля. »Велика мета породжує велику енергію«. Коли ж мета зводиться до більш-меншого фотографічного відображення дійсності, до напихання у фільм тракторів, літаків, і плякатів (щоб фільм був сучасним!), а енергія режисера — до переборювання труднощів до цієї мети, то врешті-решт виходить фільм, в якому і мета, і енергія взаємно знищують одне одного. Залишається тільки режисер, і він уже береться за наступну постановку на зеленій, як будинок відпочинку, студії імени геніального мистця.

Коли молодий режисер вперше переступає поріг кіностудії, то перша неминуча прикрість, яка підстерігатиме його творче життя, буде відсутність на студії прекрасного кіносценарію. Якщо ж не прекрасного, то напівпрекрасного. Якщо ж не напівпрекрасного, то хоча б напівнапівпрекрасного. Начальник сценарного відділу розводить руками: нема!

Нема сценарію...

Немає глини для гончара. Немає паперу в письменника, у льотчика літака, у стельмаха — сокири...

І починаються пошуки... В сферу пошуків потрапляє все: роман класичний і неокласичний, повість з життя ескімосів і повість з життя доярок, п'єса з діянь скоморохів і науково-фантастична трилогія про моральні кодекси марсіян...

Молодий режисер не спить: ескімоси не задовольняють формою своїх очей (чого доброго, ще й фільм буде якийсь вузькоокий — не типово!). Ескімоси відпадають. Далі. Повість про доярок... Занадто багато молока. Автор повісти закоханий в молоко. Його талант відразу ж, з першої сторінки, досягає не абияких глибин у соціальному, інтимному та інтернаціональному розкритті молока: на двадцятій сторінці воно кисне, на двадцять п'ятій, сьомій і восьмій з нього роблять сир, на п'ятдесят шостій — масло, на шістдесят п'ятій героїня маже маслом хліб, на сімдесят першій вона віддає змазаний кусень хліба своєму нареченому і з дев'яносто дев'ятої по сто двадцять наречений уплітає кусень.

Режисер вирішує — не піде. Не буду я робити фільму про молоко. В цій повісті мало вічного, а потім і герої не дуже розумні.

І знову починаються пошуки.

А на студію тим часом щоранку і щовечора прибувають і прибувають кіносценарії. Вони прибувають звідусіль: з Карпат, з Донбасу, з Волині, з Полтавщини...

Пишуть їх люди найрізноманітніших професій, а то й зовсім без професій. Пишуть їх жінки, чоловіки, діди і навіть діти. А найчастіше — полковники у відставці. І хоча в більшості таких сценаріїв не все гаразд з мовою і розділовими знаками, все ж таки у них є та жива теплота, якої часто бракує професійним авторам. Ця теплота — автобіографічність.

Наприклад, одна домогосподарка на вісімдесяти сторінках описує, як вона росла, а потім, як вийшла заміж і тринадцять років у неї не було дітей, аж поки в їхньому районному центрі не з'явився голубокий красень з блискучою запальничкою. При викрешуванні вогню з цієї запальнички співало: «Марина-а, Марина-а, Марина-а», а героїню також звали Мариною. Сценарій закінчується словом: «Доля».

Або ще один з автобіографічних сценаріїв одного з полковників у відставці.

На ста сторінках він описує, як він ходив у наступи і стріляв, стріляв, стріляв... Потім знову ходив у наступи і знову стріляв, стріляв і стріляв...

Сценарій закінчується словом: «Перемога!»

Режисер не спить — минає рік.

Старші товариші-режисери вже починають косо поглядати на молодого колегу: занадто вже він перебирав! Вони вже схильні думати, що цьому молодому чоловікові з його смаками краще було б обрати собі якусь іншу професію. Бо кіно — мистецтво термінове, і вибирати тут довго не доводиться, думати — також. Життя біжить, події змінюються блискавично, а все живе прагне свого — неодмінного художнього відтворення.

Пишуть листи трактористи, агрономи, доярки, голови колгоспів, робітники: товариші режисери, приїжджайте до нас, зніміть картину про нас, про наше життя, і вам не будуть закидати, що ви відірвані від правди життя.

Але ж кожний фільм починається з літературного сценарію. А режисер — не сценарист. Треба сценариста.

Молодий режисер знайомиться з добрим десятком сценаристів. І після розмов про сценарій, який би він неодмінно бажав поставити, хлопці сідають за роботу.

Одні їдуть у села і міста (здебільшого в села). Інші, оточивши себе газетами і цілком довірившись своїй творчій інтуїції, починають роботу, не виходячи з кімнати...

Через місяць-півтора на столі перед режисером — десять свіжих назв кіносценаріїв з життя колгоспного села на Україні. Дія відбувається в наші дні, в конкретному колгоспі, на конкретній річці, з конкретним конфліктом.

Перед режисером десять нових назв. Режисер починає із заголовків. Перший сценарій озаголовлений: «В передчутті весни». Другий: «Шляхами весни». Третій: «Весняне побачення». Четвертий: «Весняна любов». П'ятий: «Весна і любов». Шостий: «Верби розпускаються весною». Сьомий: «Якщо любиш, то люби весною». Восьмий: «Вони зустрінулись весною». Дев'ятий: «Вони не зустрінулись весною». І тільки десятий своїм заголовком стоїть на узбіччі від попередніх своїх одноплемінників: «Вони розпрощалися восени».

Трохи забагато любови і весен, думає режисер. Але це його не лякає і він приступає до читання...

Коли ж на ранок силкується згадати щось із написаного, то згадати нічого не може. Голова пуста, як футбольний м'яч. Режисер починає сердитись на себе і сідає за читання вдруге.

Після цього він вирішує зробити з цих десяти сценаріїв один. Бо й справді, враження таке, що всі ці сценарії написала одна й та ж людина...

... Бригада, стайня чи РТС — все одно, але обов'язково хтось приїжджає, молодий і гарний. Голова колгоспу — немолодий і не дуже гарний, у нього старі методи керування. Дівчата — всі цокотухи, і всі мріють покохати приїжджого спеціаліста. Але він вибирає одну із найцокотливіших. Це перша любовна лінія.

Друга любовна лінія. Незугарний тракторист, він же комсомольський діяч, і він же (обов'язково!) єдиний на село гармоніст. Він до нестями закоханий у подругу найцокотливішої цокотухи, і тому страждає вечорами гармошка під вербами.

А під іншими вербами — щаслива, замріяна цокотуха і стурбований спеціаліст: він набирається сили і мужности, щоб почати розмову про залишену в місті дружину...

Під третіми вербами — змучений несоціалістичними пережитками голова колгоспу душить їх тютюновим димом.

Під четвертими вербами дівчата співають частівки.

Під п'ятима вербами на стовпі гучномовець левітання передає останні вісті про супутника.

Оце і весь сценарій. Останні вісті про супутник — межа сучасності. На цьому — кінець. Добре, думає режисер, якщо я й візьмусь за цей сценарій, то де ж я наберу стільки верб?!

Треба якось класифікувати їх.

Ага! Голову колгоспу я посаджу під стару корчувату вербу-бідолаху. Таку я бачив колись під Черніговом.

Дівчат — під плакучі верби. Їх колись зустрічав під Чернівцями.

Діяча — закоханця-гармоніста посаджу під вербу молодесеньку.

А от під які верби мені помістити спеціаліста з його цокотухою? Тут потрібні якісь нові, сучасні дерева. Спеціаліст — людина абсолютно сучасної генерації... Колись під Полтавою на городах в дядьків росли дивовижні верби, але ж у сорок сьомому порунали всі...

А куди ж гучномовця? Під яку ж це вербу мені гучномовця? Там про супутник... Отже, верба повинна шуміти... і не просто шуміти, а шуміти якось космічно...

Через годину режисер був уже у сценаристів.

Його тіпало.

— Що це ви мені понаписували?!

— Сценарії.

— Це не сценарії — це макулатура.

— Не ображай. У кожного з нас по два і по п'ять сценаріїв, відтворених уже на екрані. А ти, не поставивши ще жодного фільму, збираєшся повчати.

— Я відмовляюсь від ваших сценаріїв. Вони однакові, як інкубаторні курчата. У них нічого нема.

— У них є сучасність.

— То не сучасність! То зовнішні ознаки сучасності!

— Під кожною зовнішністю є внутрішність.

— Та внутрішність пуста і нерозумна.

— Ми так не вважаємо. А ти не знаєш життя народу.

— Життя народу — це не частівки під гармошку в недобудованому клубі при високих надоях молока.

— Ми пишемо про те, чого вимагає від нас партія.

... — Я ненавиджу ваші високохудожні верби, які ось уже двадцять літ переходять з картини в картину!

— Мо-о-ло-ди-й чо-оло-ві-че! Обережно з вербами! Вербі — це наша національна ознака і літературна гордість!

— У вас нерозумні люди!

— Якщо тобі вже так забаглося художності, то екранізуй Шекспіра.

— Екранізую!

— Спробуй. Спробуй і провались!

— Не провалюсь!

— Провалишся. Поперше, де ти знайдеш інтелектуальних артистів? По-друге, яка це студія погодиться на цю екранізацію, коли фільми про сучасність потрібні, як повітря.

— Не треба мені такого повітря! Я хочу повітря, де б наш глядач дихав глибоко і легко!

Навчити професії режисера можна кожному більш-менш здібну людину, якщо навіть у неї і тихий голос.

Навчитися ж бути художником неможливо.

Режисер — це, насамперед, талант і світогляд.

Ці вічні, як хліб і небо, поняття в режисерських колах часом спрощуються до примітиву і підтасовуються під уміння оригінально склеїти два шматки плівки і до вимагання від артистів патосних проголошень двоох-трох банальних істин, які й повинні створювати світоглядний горизонт фільму.

В основу світогляду режисера повинні лягти в першу чергу його суб'єктивно активні зацікавлення життям свого народу, його культурою, мовою, його минулим і особливо сучасним і майбутнім; повинно лягти тільки йому одному притаманне образне бачення світу початку ери Людини.

Кожний рік студії країни випускають на екрани десятки фільмів. І, щиро кажучи, якщо не звертати уваги на марки студій, то можна помітити, що значна частина цих фільмів наче зроблена на одній студії.

На довготелесу шию таких створінь сценаристи і режисери чого тільки не чіпляють: тут і діаманти з любови героя всього людства, і аметисти з роздумів героя про мораль і антимораль, рубіни про зненависть до всього поганого в житті людства і т. д. і т. п. Після всього ж, виявляється, що ці дорожочинності були фальшивими — фільм не хвилює. Кінодраматург і режисер, натхненні цією своєю «інтернаціональністю», щоб сподобатись усім і вся, так «заінтернаціоналили» фільм, що людині, якій все людське не чуже, нічого дивитись у цій картині. Бо автори такого фільму замість того, аби провести своїх героїв крізь первозданні радощі і сльози, роздуми і стремління, обмежилися результативними зовнішніми проявами життєвих подій, автоматично перенісши їх у картину. Автори забули, що все те, що відбувається в житті, на екрані стає образом, який працюватиме на авторів чи проти них. Автори забули, що життєва правдоподібність і художня правда — речі різні і несумісні.

Малих народів не буває, але бувають малі співці, мізерні служителі мізерних муз. Сарановими зграями вони перелітають із століття у століття, з епохи в епоху, і часто від переобтяження славою і питомою вагою високорозвинених шлунків, від маніякальності снів про своє місце в культурі народу у них кам'яніють крила і вони падають у Лету. Їхні ж твори, залишившись без них і раптом, злякавшись навколишнього світу, складають свої мільйонні крила-сторінки і каменем летять туди ж.

Бувають урочисті дні, коли народ у вічній своїй дорозі до щастя обертається назад, на своє минуле, на свою тисячолітню пройдену дорогу і з почуттям любови помічає, що вона, ця пройдена ним дорога, розверстована золотими верствами творів його не кількісних, а справжніх співців.

Та є співці, які славлять золоті верстви ще під час руху народу, у його сучасності і навіть випередивши сучасність. Таким був Олександр Довженко...

*

Закоханий у свого вчителя Довженка, Микола Вінграновський приписує йому велич і значення другого... Шевченка. Він каже:

»Коли четвертувалося все: мова, свобода, думка, коли зв'язаному по руках і ногам народові відмовлялось у його священному праві на державність, тоді, в дев'ятнадцятому столітті, в ім'я свободи і життя Україна вибухнула генієм Шевченка», а... в першій половині двадцятого віку »Україна подарувала людству... Олександра Довженка...«

Але Вінграновський помиляється: бо Шевченко »кався, мучився і не кався«, а Довженко, дарма, що був талановитим і великим кінорежисером, зламався і пішов на службу і на співпрацю з ворогом України, »лютою вовчицею« — Москвою. Тому він не може бути генієм українського народу.

Павло ЦИБУЛЬСЬКИЙ

Струни

Оповідання

Зінаїда?

Зіна?

Ні, тобі, мабуть, просто Зінка...

Є така пора хлопчачого віку, коли кожне безневинне створіння з бантиком чи двома кісками-ріжками гідне якщо не зневаги, то хоча б того, щоб його просто не помічати. Адже воно страшенно боїться рогатки, рюмсас, коли й легенько сіпнєш за косицю, а дуже розсердившись, так кумедно заносить руку з грудкою за плече... Створіння це у спідничці, і цим для тебе все сказано.

Є пора хлопчачого віку, коли голова, як діжка, набита індіями Майн-Ріда і найменше, на що можна погодитися, це те, що ти відважний ватаг »Яструбове око« чи права рука Кармалюка і б'єш з кремневої рушниці без найменшого похибу.

Через старий занедбаний парк над карколомним урвищем Смотрича, зарослий кущами бузку і шипшини, »Яструбиному оку« і Зінці було по дорозі додому і в школу. І саме тому вже четвертий рік було твердо встановлено: Зінці дозволяється йти поперед кроків за тридцять, за сорок — тільки так і не ближче! Більше дозволити »Яструбине око«, »права рука Кармалюка« не міг аж ніяк. Того ще бракувало, щоб побратими, вірні »по крові і племені«, запідозрили »Яструбине око« у найпідступнішій зраді — у тому, що вірність їхню промняв він за рюмсало — косиці й спідничку.

Зінка безвідмовно й покірно дотримувалася дистанції, їй належної. »Яструбине око« з книжками за поясом і великою латкою на матні йшов

незалежно і гордовито. То хльоскав хворостиною розквітлі бузкові куці, то збивав рогаткою гамірливих горобців чи порцелянові чашечки на телеграфних стовпах.

Якось Зінка все ж порушила відстань. Того дня «Яструбине око», «права рука Кармалюка» підбив не горобця, підбив ластівку. Вона впала з дроту на стежку, вискнула, тріпотнула перебитим крильцем і зчезла в траві під кущем.

— У-у, безсердечний! У-у, вовкулака!..

Зінка стояла за кілька кроків від нього, морщила носик, густо всіяний веснянками, і змокрілими оченятами дивилася вслід пораненій пташці. Над ними угорі стригло повітря гострими крилами чи не все ластівчине плем'я. Гамірливих, злодійкуватих горобців «індійський вождь» не любив, ластівки і йому було шкода. Та не перед рюмсами виказувати свої почуття. Ну, а такої зневаги й образи, як «вовкулака», «Яструбине око» стерпіти, звичайно, не міг.

Косиця Зінина була довга, для пальців зручна. «Яструбине око» сіпнув її недбало, сіпнув тільки раз. Зінка від болю скривилася, але не заплакала, з місця не зрушила. Дивилася на нього зверхньо й зневажливо, дивилася так, наче стояв перед нею її маленький братик з пальцем у роті. Що в такому випадку далі робити, «могутній вождь індіців» не знав. Він першим порушив встановлене правило і поплентався додому попереду, а десь далеко за ним дріботіла скривджена та непереможена Зінка.

Але не прозрадила вона «Яструбине око» ні тепер, ні тоді, коли утнув він недобру штуку з старим Юхимом, і заведений ним порядок руху полетів шкереберть.

Дід Юхим сидів перед воротами парку, куняв над кошиком з насінням, час від часу сонливо покрикуючи: «Жарені семічки, первий сорт! Налітай, граждани!» Налітати вдень було нікому. Підсакували деколи хіба що знахабнілі горобці. Мав дід Юхим довжелезну дрімучу бороду, саме вона вже давно не давала спокою і не знав він, як підступитись до неї.

Зрештою вихід було знайдено. Правда, нічого кращого від того, чим провчали молодші школярі забіяк-куріїв з сьомої кляси, вигадати він не зміг: роздобув десь дві порожніх цигаркових гільги найбільшого розміру, натолочив до них сірки, а потім тютюну.

За дві звичайних цигарки належало пів меншого шкалика насіння, а за такі?

Обдивившись, обнюхавши цигарки, дід Юхим запалив одну, пахканув димом, затагнувся, примруживши від задоволення око.

— Нічого попириси. Де це ти їх поцупив, шиндрику-миндрику?

— Та... Та я...

«Яструбине око» стояв, як на голках, готовий вітром зірватися з місця. Та дід Юхим уже тримав його за штанину і сам висипав у кишеню повний шкалик насіння. В цю мить і пахканула вогнем цигарка.

Дід Юхим замахав руками, гасячи тліючу бороду, а «індієць» з усіх ніг рвонувся вбік. Туди ж понесло і Зінку.

«Яструбине око» збив її з ніг, але і сам простягнувся на землі.

Дід Юхим добре нам'ям тоді вуха відважному »індійському вождеві«.

І знову він першим брів додому, похнюпивши голову, а віддалік ішла тиха й мовчазна Зінка, з докором поглядаючи на нього. Озираючись крадькома, він, здається, помітив, що очі її тепліли, коли зупинялись на його вухах, які горіли вогнем. Теплішали й усміхалися, хоч у самої на носі красувалась подряпина і він трохи припух.

Вуха покровителя Зінки горіли весь день, але про те, що сталося з ним біля парку, ніхто не дізнався.

Після невдалого знайомства »Яструбине око« з бородою діда Юхима, Зінка змінила дорогу додому і, як те козеня, щораз дріботіла понад самим урвищем, звідки річка Смотрич виднілась внизу вузькою мінливою стрічкою. А він, хотів цього чи ні, мусів бігти за нею. Справа в тому, що »Яструбине око« великодушно обіцяв її батькові, вусатому кавалеристові, що служив недалеко від міста на кордоні, доглядати за Зінкою. А знайомством з ним він страшенно гордився. До містечка деколи залітала шпана і часто облюбовувала старий парк, як зручне місце для схованки. »Уславлений ватаг червоношкірих«, звичайно, і близько думки не підпускав, що раптова зміна маршруту викликана тим, що Зінка не хотіла наражати відважного воїна на лихе око діда Юхима.

Влітку »індієць« їздив до своєї бабки в село, воював з коровою і бичком на вигоні, воював з бабчиними галушками в макітрі, і це йому так сподобалося, що повернувся додому він десь за день до початку занять.

Всі »кармалючата«, »індійці«, їх ватаги, чорняві та рудуваті, більші і менші, перебрались на осінь до п'ятої кляси. Не відставали від них рюмси та »косиді«. Одна тільки не прийшла першого дня на науку — не було Зінки. Вчителька сказала, що вона з батьками переїхала далеко, до іншого міста.

»Яструбине око« легко зітхнув. Єдиного свідка невдалої сутички з бородою діда Юхима більше не було.

Йшов він через парк додому, безтурботно насвистуючи. Порівнявся з кущем бузку, під який втекла було поранена ластівка, і чогось йому раптом відпала охота бити по горобцях, по нових чашечках на стовпі. Не хотілося і переїдити хворостиною ще густо зелене бузкове пагіння.

Заворонившись, він не помітив, як опинився перед самим носом діда Юхима. Повертати назад було вже запізно. Довелось »Яструбину око«, затамувавши подих, стати навшпиньки, щоб поминути кошик з насінням. Але тут дід Юхим розтулив раптом повіки і подивився на нього добрими стомленими очима, подивився так, ніби між ними ніколи нічого не було.

— А, гіндійцю? Витягнувся ти, миндрику. А де твоя цокотуха?

З того дня помирилися вони з дідом Юхимом. З того дня і назавжди надокучила »індійцю« рогатка. Ще трохи поносив він її в кишені і без жалю передав якомусь »кармалючати« з третьої кляси.

Першої весняної днини потягло »Яструбине око« на стежку над урвищем.

Кущі бузку стояли ще голі, негусто поцятковані зеленими вічками-бруньками. Горобці, як навіжені, цвірінькали і витанцьовували на гілках, не викликаючи в нього найменшого мисливського захвату. Інше привернуло увагу. У пожухлій торішній траві під кущем синім вогником мигонув

пролісок на тонкій вигнутій ніжці. »Яструбине око« обережно розгріб траву, сів і довго дивився на квітку.

Спроквола йшов протряхлою теплою стежкою. Далеко внизу блискотіла й переливалась на сонці річка, а за нею, ген-ген десь край неба, як застигли білі хмари, проступали крейдянні Товтри.

І тільки тепер, зовсім не до місця, здається, згадалось, що Зінчина косиця, яку він смакав, була білява, м'яка, шовковиста, як свіжа трава, а очі — сині, сині, як пролісок...

Є пора у житті, не позначена межовими стовпами. Може, того дня »Яструбине око«, »права рука Кармалюка« переступив ту незриму межу, яка ділить дитинство і юність? Переступив не з рогаткою — з проліском.

Ну, а Зінка? Зіна чи Зінаїда?

Ім'я це з роками звучало все рідше і тихше, як далекий відголосок струни. Звучало, поки зовсім не стихло... Хіба час не іржавить, не перетирає і струни? Залишився пролісок, пролісок синій...

(»Літ. Україна« ч. 60)

Ліна КОСТЕНКО

ЧУМАЦЬКИЙ ВІЗ

У Крим далекий виражали сина.
Волів купляли, ярма і занози.
На оболоні мати голосила
і виливала на чумарку сльози.

Гули степи. Воли жували літо.
Печаті ратиць відміряли дні.
Туди ішли — як оживало жито.
Назад брели по мертвій стерні.

Топили серце чумаки у кварти.
І, розхитавши гопаком корчму,
везли в степах, просмолені, чубаті,
важченну сіль, тараню і чуму.

Вона цвіла єгипетським намистом,
турецьким капцем в'язла до стопи,
і гайворонням, ніби чорним листом,
із неба облітала на степи.

Пограбувавши золоті хорони,
вітри в гаях ділили бариші.
Росла у тіні передсмертна втома,
передпісенна туга — у душі.

Полудрабок здригався під рукою,
Гойдалось небо і пливло, пливло...
І, захлиснувшись тугою терпкою,
лягав чумак пилюці на крило.

Виймали хлопці із ярма занози.
Шапки здіймали, випрягши волів...
Вогонь в'їдався в чорні ребра воза,
прив'язані за дишель до землі.

Худі тополі сплять довготелесо
над безгомінням стомлених доріг.
І полум'ям обгризені колеса
під вічним небом замітає сніг.

А в небі сяє між своїм обозом
Великий Віз безсмертністю коліс...
Оце і вся різниця поміж возом
і мрією про той же самий віз.

(«Вітчизна», липень, 1962)

Ліна КОСТЕНКО

*

Все більше на землі поетів,
вірніше —

тих, що вміють римувати.
У джунглях слів поставили тенета,
але схопили здобич ранувато.

Зайці, папуги, гнізда горобині...
Великий щебет, писк і цвірінчання —
таке,

що часом хочеться людині
поезію шукати у мовчанні.

Хай метушиться дріб'язок строкатий,
мінє шерсть залежно від погоди...
Поете,
вмій шукати і чекати!
Найкращий вірш ще ходить на свободі.

(«Вітчизна» ч. 7, 1962)

Віталій КОТОВИЧ

РИБ'ЯЧЕ ЩАСТЯ

Вони живуть свої недовгі строки.
Над ними лілеї цвітуть,
Пливають плоти...
Сплять карасі у мулі дна затоки,
Розкривши важко круглії роти.
Вони щасливі — ніде правди діти,
Коли спостерігають на зорі.
Як біля них
Пустують ситі діти
Там, де поклали трави якорі.
Всі ситі, всі живі —
Чого ж спливати?
Або —
Чого вдивлятися углиб?..
І важко їм
Без сміху пригадати
Про навіжених риб —
Летючих риб.

(«Літ. Україна» ч. 60, 27. 7. 1962)

Олесь ДОРІЧЕНКО

СЛУХАЮЧИ КАРУЗО...

Крізь шипіння пластинки стертої,
З глибини двадцятого віку —
Скрипкою безсмертною
Усміхнувся Енріко.
Влетів,
Стіни розсунувши,
Задзвенів мрійно крицею,
Душу у простір кинувши,
Щоб сіяти зірницею,
Щоб лунати піснею вічною,
Над далиною космічною
У співі простерти руки...
Час мине...
А з пластинки стертої
З глибини тридцятого віку
Скрипкою безсмертною
Усміхнеться Енріко.

(«Літ. Україна», ч. 60)

Віктор МОГИЛЬНИЙ

З У Б И

Через ваш кришталевий поріг
перекрочило найсвятіше із слів...
Ви,
кусючі живі камінці,
причинили матусі солодкий біль.
Лишили сліди
на куснику хліба,
на учнівському олівцеві.
Неспокійно кусали травинку,
соромлячись вимови
першого слова серця.
І торкнули дівочі уста
в незугарному поцілунку.
Зуби,
зубики,
зубенята...
Ви надкушусте запашне зерно пшениці,
Відчуваєте смак джерельної води.
Посмішці надаєте краси,
І чи не тому
здатні затамувать
нелюдський біль
в кількох краплях крові.
А виплюнуті в обличчя ворога
вміщаєте всю вагу
презирства до смерті.

С Т Е П

Дзвонить повітря густе
В мареві виднокругу.
Скільки сягає — степ
Мріє, мов небо друге.
Вітер поткнувсь, та без сил
Стогне в байраці поряд.
Чайка лиш хвилиною крил
Створить в уяві море.

(«Вітчизна» ч. 7, 1962)

З НОВИХ ВИДАНЬ

КОЛИ ГОВОРЯТЬ ЗЕМЛЯ І СЕРЦЕ...

(До виходу збірки оповідань Миколи Понеділка
«Говорить лише поле», В-во «Гомін України», 1962.)

Не дивлячись на відсутність, чи майже відсутність, літературної критики, на невпорядкованість літературного господарства на еміграції, на факти заволодіння неперемінливою телевізією частини наших читачів, — українські письменники за кордоном за кілька останніх років все ж таки можуть похвалитися перед Матір'ю-Вітчизною деякими творчими досягненнями. Вони написали і навіть видали в таких нерожевих обставинах твори, що становлять певні позиції в історії сучасної української літератури не лише за кордоном. До таких, без сумніву, належить історичний роман «Кирило Розумовський» Миколи Лазорського, роман Уласа Самчука «Чого не гоїть вогонь», нові книжки спостережливої Докії Гуменної, дуже відповідально написана повість Івана Смоля «У зеленому підгір'ї», збірка творів для дітей «Сходить сонце» Олекси Кобця та кілька ін. До відрадних фактів останніх років треба зарахувати і той, що романи «Тигролови» та «Сад Гетсиманський» письменника Івана Багряного вийшли в перекладах (з необхідними скороченнями) в Англії, Канаді, Голландії, Австрії, Франції і знайшли найкращі відгуки в світовій критиці.

До видатних літературних появ на еміграції належить і видана цього року збірка оповідань письменника повоєнного покоління Миколи Понеділка «ГОВОРІТЬ ЛИШЕ ПОЛЕ». Звичайна річ, ми не ставимо цю книгу поруч із творчими досягненнями кращих наших письменників старшого покоління, але збірка Миколи Понеділка заслуговує на відзначення, критичний розгляд і особливу увагу читачів.

Нещодавно був проголошений конкурс на твір з тематикою про жахливий голод в Україні, штучно викликаний комуністичною Московщиною в 1933 році. Якщо б журі не ставило несусвітньої вимоги, щоб у такому художньому творі була згадка і про організаторів конкурсу, — то воно вже має гідного кандидата на нагороду — кандидата у формі двох оповідань Миколи Понеділка на тему голоду з вищеназваної збірки: «Чорна хустка» і, особливо, «Буржуйка».

Морозом жаху пронизує все ество, коли читаєш про загнаних голодом, покинутих репресованими батьками українських дітей в дитбудинку «держави» українського народу УССР (оповідання «Буржуйка»). Знеможена, голодна, до краю схвильована мати прийшла в дитбудинок розшукувати свою донню Оленку. Гурт сиріток обступив жінку:

«... — Я не ваша Оленка. Ви з вулиці. Замурзані. І коси, як у відьми. Ви — відьма!

— Я не відьма, донечко. Я — мати. Така, як і твоя.

— Моя мати злодійка. Крала на полі жито. Але була красива, а ви страшні, погані...

З гурту, що навколо них з'юрмився, протискується дівчина й обхоплює полотняну саморобну спідницю жінки:

— Мамо! Ви прийшли!

— Оленочко!

— То неправда, мамо! Ви не погані, не погані. — Дівчина відривається від жінки й штовхає ногами подругу. — Моя мама не відьма, вона хороша,

краща від твоєї. Краща в сто разів або ще й більше! Мамо, а зачешіться і покажіть, що ви не відьма.

— Донечко! Крихітко!

— Мамо, а зачешіться, покажіть...

— Я зачешуся, — і жінка тремтячими руками сяк-так чепурить волосся...

В наведеному уривку, і у всьому цьому оповіданні вражають елементи стефаниківсько-цвайгівського стилю: ляконізм, точність вислову, висока емоційна напруженість. Не розповідь про те, що були голодні, покривджені антинародною владою, спотворені й скалічені, — а гострий, високохудожній, хвилюючий малюнок, передача через призму переживань дітей трагічного періоду в житті всього українського народу. Це і зветься справжньою творчістю. Мистецтвом.

Збірка «Говорить лише поле» розпочинається ліричним вступом, у якому автор пише: «Поле! Я належу до твоєї неосязної родини. Я твоє стебло...» Це глибоке відчуття рідної землі, поєднання з природою — один з коренів української національної стихії. Микола Понеділок і є виразником української національної стихії, того, що творить наше національне я. Звідси росте і любов до рідних людей, до свого народу, і віра в нього. Тому навіть скалічені окупантською владою окремі постаті в творах М. Понеділка — все таки на дні душі зберігають найкращі людські риси. Як писав В. Давиденко в «Свободі» (до речі, він — вдумливий і сумлінний літмовний редактор розгляданої збірки), — «Навіть в убивцях, в людських потворах, в отих «активістах» старається автор знайти в душі куточок, ще не опанований червоним дияволом». Ця сквородинівська «філософія серця» не випадкова для Миколи Понеділка. Вона органічна для нього, як українського письменника-гуманіста і патріота; вона природно випливає з усієї попередньої творчості Понеділка-гумориста, бо й сміється чи картає він в ім'я покращення, удосконалення української людини.

Микола Понеділок свою першу гумористично-сатиричну збірку опублікував у 1957 р. під назвою «Вітаміни», другу — «Соборний борщ» у 1960 р. Ними він зайняв перше місце письменника-гумориста на еміграції. Але не треба забувати, що він також автор кількох цікавих драматичних творів, перекладач з французької мови, добрий знавець театру. З року в рік ми зауважуємо, як зростає його талант, розширюються мистецькі можливості, тематичні обрії. Без огляду на чужину — удосконалюється і збагачується мова, а вона в цього автора запашна і барвиста (хоча Микола Понеділок і потрапив на еміграцію цілком молодим). Письменник працює над мовою, головним засобом свого творчого вияву, — а цим, на жаль, далеко не кожний може похвалитися з-поміж українських літераторів за кордоном.

Нам здається, що одним із важливих творчих завдань Миколи Понеділка є тепер опанувати сюжет, загострити сюжетні лінії. Це дасть письменникові змогу приступити до праці над ширшими полотнами. Жанр українського роману потребує свіжого поповнення. Колись Максим Рильський писав: «І надаремно серце просить хоч би маленького Дюма». Закінчуючи нотатку, побажаємо Миколі Понеділкові дійти до тих вершин.

Ще коротко про ілюстрації до збірки «Говорить лише поле». Вони — одна з найбільших творчих удач Галини Мазепа в ділянці ілюстрації, являються органічною частиною цієї трагічної, хвилюючої, а в суті — глибоко-оптимістичної книжки. Технічно ця книга на 320 сторінок видана в Торонто В-вом «Гомін України» бездоганно.

Тим, хто сподівався у цій нотатці знайти докладну аналізу оповідань збірки «Говорить лише поле», радимо прочитати книжку, бо жодна рецензія не передасть того, що сказав автор.

Леонід ПОЛТАВА

15-літній ювілей «Визвольного Шляху»

Перед нами Ювілейне число найкращого українського журналу під сучасну пору — «Визвольний Шлях», який у цьому році святкує свій 15-літній Ювілей. 15 років праці на службі української визвольної справи — це велике і почесне завдання, яке наш Ювілят гідно і чесно виконав. В час найстрашнішого поневолення, якого зазнав наш нарід на протязі своєї історії, коли вільне слово і думка сковані на рідних землях, «Визвольний Шлях» є носієм української державницької ідеї і голосом Воюючої України, що будить приспане сумління не одного з нас і нагадує нам наші обов'язки супроти свого народу і нашої поневоленої Батьківщини.

15 років — це короткий відтинок часу, але який плодучий і багатий змістом; за цей час «Визвольний Шлях» виконав велику роботу і дав цінний вклад у скарбницю української культури. «Визвольний Шлях» постав з малих скромних початків. Почалося з того, що невеличкий гурток людей-ентузіастів по цілоденній заробітній праці сидів ночами в тісній кімнатці, приготавляв матеріал, друкував на циклостилї і розсилав на знані адреси. Треба було справді великого завзяття й оптимізму, щоб не зневіритися, а продовжувати діло в таких умовах. І цей оптимізм увінчався повним успіхом, з малого скромного журнальчика виріс найкращий сьогодні український журнал, яким мало котра еміграція може похвалитися. Кожне його число це окрема книжка понад 100 стор., яку можна читати з однаковим заінтересуванням за 10 чи 20 років. Редакція згуртувала біля себе понад 180 найкращих працівників пера — письменників, поетів, журналістів, науковців, економістів, політиків, професорів університету і т. п.

Коли йдеться про тематику, то у «Визвольному Шляху» поміщуються статті з таких ділянок: белетристика, поезія, мемуаристика, мистецтво, культура, історія, економія, філософія, соціологія, політика, критика й рецензії на найновіші твори української і світової літератури, підсоветське письменство, перекладна література кращих письменників. Усі важливі ділянки багатогранного людського життя були заступлені на сторінках «Визвольного Шляху». Кожний політичний емігрант знайде там духову поживу для своєї спраженої душі.

Українська спільнота у вільнім світі може бути горда на цей журнал, бо преса чи книжка, взагалі друковане слово, є свідомством духової культури, національної і політичної зрілості народу. «Визвольний Шлях» є також доказом того, що для людей відважних, оптимістів, які вміють поборювати перешкоди і вірять в успіх свого діла, нема нічого неможливого.

Накінєць ще кілька слів про фінансову сторінку «Визвольного Шляху». Пан Ярослав Стецько, що знає докладно умовини, в яких редагується «Визвольний Шлях», пише у своїм привітальнім листі до Редакції, між іншим, так: «Якщо б хтось, бачачи гарний формою і змістом журнал «Визвольний Шлях», порівняв його з тими умовами, в яких він опрацьовується, — не йняв би віри... Редакційний льокаль просто неможливий для

праці, друкарня й адміністрація працюють майже в примітивних умовах... Ніхто й не припускає, що всю роботу виконує сам головний редактор, включно з обов'язками машиністки».

Ось коротенька картина, серед яких обставин редагується найкращий український журнал та в яких умовах живуть і працюють ті фанатики української визвольної справи, для яких не існує 8-годинний день праці і яким ніхто не платить за «овертайми». Тому апелюємо до читачів «Визвольного Шляху» та до прихильників Українського Визвольного Руху: допоможім розбудувати й закріпити цю всеукраїнську станицю і створім їй можливі культурні умовини праці. А допоможемо розбудувати її, коли будемо точно вирівнювати передплату, приєднаємо журналові нових передплатників та дамо свою ювілейну пожертву.

В. ЛИТВИН (Австралія)

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

Листа ч. 654 (Буенос-Айрес, Аргентина). Жертвували: по 500 пезів — М. Рокуш, Самоверський; О. Галатьо — 200 пез.; В. Заставний — 150 пез.; по 100 пез.: І. Кінах, о. Микола Куницький, В. Цьопек, К. Гарасим, С. Петришин; по 50 пез. — Б. Вицик, О. Буній, В. Бущак.

Індивідуальні пожертви:

Юхим Мороз (Лондон) — 1 ф. 1 ш.; по 10 ш. — М. Баран (Ноттінгем), Т. Андрушко (Вілсден), П. Панчак (Брадфорд); по 6 ш. — І. Ткачик, О. Кузьо.

В. Бубенко (Аделяїда, Австралія) — 1 ф. 5 ш.; В. Боллобаш (Торонто, Канада) — 5 дол.; по 2 дол. — М. Коцюк (Садбури), П. Шумський (Торонто), М. Сорока (Торонто). М. Солтис (Філядельфія) — 4 дол. 75 цент.; Я. Рибалт (Клівленд) — 3 дол. 75 цент.; Т. Олещук (Пассаїк) — 3 дол.; П. Карпишин (Сиракюз) — 2 дол.; І. Волошин (Сиракюз) — 1 дол. 75 цент.; Ханас Наталія (Австрія) — 10 шілінгів.

На Ювілейний Фонд «Визвольного Шляху»

З нагоди доповіді дир. Ю. Заблоцького про 15-тиліття журналу «Визвольний Шлях» у місті Манчестері, присутні склали на Ювілейний Фонд 9 фун.

Лев Пасичинський (Лондон) — 10 ш.

Всім Жертводавцям — щиро дякуємо!

ПРИЄДНАЛИ НОВИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ І ЧИТАЧІВ

- 1) п. Григорій Цебрій (США) — 35;
- 2) п. О. Мерцало (ЛВУ, Едмонтон, Канада) — 6;
- 3) п. М. Петрущак (Австрія) — 2;
- 4) п. В. Литвин (Австралія) — 1;

Зголосилися самі: Англія (Лондон) — 3; Німеччина — 2; США — 3.

РАЗОМ НОВИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ І ЧИТАЧІВ — 231.

Всім, що приєднали «Визвольному Шляхові» нових передплатників і читачів — щиро дякуємо. Хто черговий?